

थुलुङ भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन

सुमन राई

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयका

पाठ्यक्रममा रहेको एम फिल परीक्षाको आंशिक

परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत लघुशोध प्रबन्ध

दिसम्बर २०१५

थुलुड भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन

सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयका
पाठ्यक्रममा रहेको एम फिल परीक्षाको आंशिक
परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत लघुशोध प्रबन्ध

शोधनिर्देशक

डा. समर सिन्हा

सहायक प्राध्यापक

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

शोधार्थी

सुमन राई

एम फिल

14MPNP09

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

प्रतिबद्धता

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा एमफिल परीक्षाको आंशिक परिपूर्तिका निमित्त प्रस्तुत "थुलुङ भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन" शीर्षकको यो शोधप्रबन्ध मैले मेरो शोधनिर्देशक डा. समर सिन्हाको निर्देशनमा रहेर सम्पन्न गरेको पूर्णतः मौलिक शोधकार्य हो। मैले यो शोधप्रबन्ध लेखनको क्रममा विभिन्न स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीहरूलाई भाषा वैज्ञानिक ढङ्गले उपयोग गरेको छु र त्यसप्रति कृतज्ञ पनि छु। यस लघुशोध प्रबन्धको समष्टि निष्कर्षलाई मैले यस अघि कुनै पनि उपाधि अथवा अन्य प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरेको छैन। यस लघुशोध प्रबन्धको कुनै पनि अंश, पाठ वा पुस्तकको अंशको रूपमा प्रकाशित गरे अथवा गराएको छैन। मैले यहाँ प्रस्तुत गरेका यी प्रतिबद्धता विरूद्ध कुनै प्रमाण भेटिएमा त्यसप्रति म उत्तरदायी हुनेछु भन्दै यो प्रतिबद्धता जाहेर गर्दछु।

शोधनिर्देशक

डा. समर सिन्हा

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

विभागीय प्रमुख

दिनाङ्क:

शोधार्थी

सुमन राई

एम फिल 14MPNP09

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

शोध-निर्देशकबाट अग्रसारण

"थुलुङ भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन" शीर्षकमा प्रस्तुत लघुशोध प्रबन्ध सिक्किम विश्वविद्यालयको नेपाली विभागका एम फिलका शोधार्थी श्री सुमन राईले मेरो निर्देशनमा रही तयार पारेका हुन्। विश्वविद्यालयको एम फिलअन्तर्गत रहेको लघुशोध प्रबन्ध तयार पार्दा उनले गहन अध्ययन, लगन र परिश्रमका साथ पारेका हुन्। विश्वविद्यालयको नियमभित्र रही शोधविधिको यथोचित प्रयोग गरी श्री राईले यस लघुशोध प्रबन्ध तयार गरेका हुन्।

म यस लघुशोध प्रबन्धलाई उचित मूल्याङ्कनको निम्ति सम्बन्धित निकायमा अग्रसारित गर्दछु।

(डा. समर सिन्हा)

सह-प्राध्यापक

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

दिनाङ्कः

कृतज्ञताज्ञापन

सर्वप्रथम, सिक्किमको दक्षिण जिल्लाअन्तर्गत सङ्गनाथ अनि ओक-ओम्चु क्षेत्रका थुलुङ भाषीहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछु। मुख्यतः श्रीमती पर्व लच्छी राई, श्री सर्जीत राई अनि श्री दर्बमान राई, उहाँहरूले आफ्नो वृद्धा अवस्थाको अस्वास्थ्यतामा पनि गाहो नमानी पटक-पटक मलाई सहयोग गर्नु भएका छन्। म उहाँहरूप्रति सदा आभारी रहनेछु। यसरी नै श्रीमती टेकमती राई, श्री गनबहादुर राई, श्री लच्चुवीर राई, किर्तिमाया राई, श्री दिलदोज राई आदिले आफ्नो कार्य व्यस्ततालाई पर सारी आफुले जाने जति तथ्य दिनु अघि सन्नु भएका छन्। साथै उहाँहरूबाट उत्साह, हौसला आदि पाएको छु। उहाँहरू सबैलाई मेरो आन्तरिक हृदयबाट विशेष रूपले धन्यवाद दिदैंछु।

मलाई थुलुङ भाषा जान्ने इच्छा र यसमा अध्ययन गर्ने अभिरुचि आजभन्दा केही वर्ष अघिबाटै थियो। त्यसैले सिक्किम विश्वविद्यालयको नेपाली विभागबाट स्नातकोत्तर गर्ने क्रममा 'थुलुङ भाषाको खण्डीय र खण्डेतर ध्वनिको अध्ययन' शीर्षक कार्यपत्रमाथि काम गरें। स्नातकोत्तर अन्तिम सत्रमा पुगेपछि एम.ए सकेर के गर्ने भन्ने कुरामा मलाई चिन्तामा लागेको थियो। तर सौभाग्यवश नेपाली विभागका सहायक प्राध्यापक एवम् शोधनिर्देशक डा. समर सिन्हाज्यूबाट सल्लाह लिदाँ, उहाँले भन्नुभयो- "तिमीले एम्. फिलको लागि 'थुलुङ भाषाको रूप'माथि शोधप्रस्ताव लेख्नु।" सोहिअनुसार मैले शाधप्रस्ताव बुझाएँ र यस भाषामाथि कार्य गर्न पाएँ। अतः यसको श्रेय विशेष रूपले सिन्हाज्यूलाई जान्छु। यसका साथै उहाँले प्रस्तुत विषयसम्बन्धी कार्य गर्न सहयोग, सल्लाह-सुझाव, हौसला अनि सही मार्गदर्शन दिनु भएकोमा म उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु।

प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सिक्किम विश्वविद्यालय नेपाली विभाग अनि सोहि विभागका सम्पूर्ण प्राध्यापकगणको सहयोगले नै यस शोधकार्य पूर्ण रूपमा तयार भएको हो। अतः यसको श्रेय उहाँहरूलाई पनि जान्छु। सहायक प्राध्यापक, बलराम पाण्डेले

आफ्नो व्यस्ततामा पनि यस शोधकार्यको केही अध्यायहरूमा भाषा सच्याइदिनु भएको छ। त्यसर्थ उहाँप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु।

यसरी नै विषयसम्बन्धित पुस्तकहरू प्रदान गरेर यस कार्यको निम्ति सहयोग पुरयाउनु हुने श्री सि.एम. खम्बू अनि सिक्किम विश्वविद्यालय नेपाली विभागमा विद्यावारिधि शोधार्थी निरश राईलाई हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु।

यसरी नै मलाई विषयसापेक्ष पुस्तकहरू दिएर थप सहयोग गर्नुहुने साथी दिबुयोब राईलाई पनि हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

यसरी नै मलाई उचित समयमा आफ्नो बहुमूल्य समय प्रदान गरेर सहयोग गर्नुहुने मेरो भानिज विवेक राईलाई पनि धेरै-धेरै धन्यवाद दिँदछु।

यस कार्यको निम्ति अप्रत्यक्ष रूपमा रीना राईबाट धेरै सहायोग प्राप्त भएको छ, त्यसर्थ उहाँलाई पनि धन्यवादको पात्र ठान्दछु।

यसरी नै भाइ, सुशील राईले आफ्नो निजी व्यस्ततालाई पर पन्साएर यस कार्यको निम्ति धेरै सहयोग गर्नुभएको छ। उहाँ साथी जस्तै भएर मलाई सदा साथ दिनुभएको छ। अतः उहाँलाई मेरो आन्तरिक हृदयबाट सदा धन्यवादको पात्र सम्झन्छु।

अन्तमा, मेरो धन्यवादबाट छुटेका सम्पूर्ण मित्रगण तथा सहयोगीहरूप्रति फेरी हार्दिक धन्यवाद टक्रयाउँदछु।

शोधार्थी

सुमन राई

एम् फिल

14MPNP09

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

सङ्केत-शब्द सूची

(The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses)

1	First Person
2	Second Person
3	Third Person
ABL	Ablative
ACC	Accusative
AGR	Agreement
ASP	Aspect
AUX	Auxiliary
DAT	Dative
DIST	Distal
DU	Dual
ERG	Ergative
EXCL	Exclusive
FUT	Future
GEN	Genitive
H / HON	Honorific
HAB	Habitual
IMP	Imperative
INCL	Inclusive
IND	Indicative
INF	Infinitive
INS	Instrumental
INT	Interrogative
INTR	Intransitive
IPFV	Imperfective
LOC	Locative
NEG	Negative / Negation
NH/NHON	Non-honorific
NOM	Nominative

NPST	Non-past
OBJ	Object
OBL	Oblique /Obligative
OPT	Optative
PL	Plural
PST	Past
PRE	Present
PFV	Perfective
PROX	Proximal
Q	Question particle/ marker
SBJ	Subject
SG	Singular
TR	Transitive
TAM	Tense, Aspect, Mood
VOC	Vocative
∅	Zero morph
-	Morpheme break
~	Or

स्रोत: Linguistics Department, Max Planck Institute (Bernard Comrie, Martin Haspelmath) and Linguistics Department, Leipzig University (Balthasar Bickel).

अस./अ.	असमावेशी
अना./अ.	अनादरार्थी
अनु.	अनुवादक
आद./आ.	आदरार्थी
डा.	डाक्टर
प्रा.	प्राध्यापक
समा./स.	समावेशी
सम्पा.	सम्पादक

तालिका

तालिका १	थुलुड व्यञ्जन ध्वनि वा वर्णहरूको वर्णन
तालिका २	थुलुड व्यञ्जन ध्वनिहरू अ.ध्व.व तालिकामा
तालिका ३	थुलुड एक स्वरहरूको वर्णन
तालिका ४	थुलुड एकस्वर
तालिका ५	थुलुड भाषामा समावेशी र असमावेशी सूचक
तालिका ६	थुलुडका आदर सर्वनाम
तालिका ७	थुलुडका आयाम
तालिका ८	थुलुड भाषामा पुरुष
तालिका ९	थुलुडको लिङ्ग (नामपदका आधारमा)
तालिका १०	थुलुड भाषामा भूतकाल
तालिका ११	थुलुड भाषामा वर्तमानकाल
तालिका १२	थुलुड भाषामा भविष्यकाल
तालिका १३	थुलुड भाषामा कालको सूचक
तालिका १४	थुलुड भाषाका क्रियामा पुरुष र वचनको सम्पृक्त सङ्गति
रूप
तालिका १५	थुलुड भाषामा अकर्मक क्रियापद
तालिका १६	थुलुड भाषामा सकर्मक क्रियापद
तालिका १७	थुलुड भाषामा द्विकर्मक क्रियापद
तालिका १८	थुलुड कारक सूचक

रेखाचित्र

- रेखाचित्र १ थुलुड जातिको उत्पत्तिक्रम
- रेखाचित्र २ भेन्ड्रिमअनुसार थुलुड भाषाको पारिवारिक सम्बन्ध
- रेखाचित्र ३ थुलुड तथा अन्य किराती भाषाको पारस्परिक सम्बन्ध
- रेखाचित्र ४ स्वर चतुर्भुजमा थुलुड एकस्वर
- रेखाचित्र ५ स्वर चतुर्भुजमा थुलुड द्विस्वर
- रेखाचित्र ६ पुरूष-वचन सूचक

विषयसूची

प्रतिबद्धता	i
अग्रसारण	ii
कृतज्ञता ज्ञापन	iii-iv
सङ्केत-सब्द सूची	v-vi
तालिका	vii
रेखाचित्र	viii
	पृष्ठ सङ्ख्या
अध्याय १ : शोधको परिचय	1- 4
१.१. शोधशीर्षक	
१.२. शोधको प्रयोजन	
१.३. शोधको समस्या	
१.४. शोधको उद्देश्य	
१.५. पूर्वकार्यको विवरण	
१.६. शोधको सीमाङ्कन	
१.७. शोधविधि	
१.८. शोधको रूपरेखा	
अध्याय २ : थुलुङ जाति, भाषा अनि संस्कृति	5-34
२.१. जाति	
२.१.१. किरात	
२.१.२. राई	
२.१.३. थुलुङ	
२.२. थुलुङ भाषा	

- २.३. थुलुडको धर्म, संस्कार तथा संस्कृति
 - २.३.१. मौलिक चाडपर्वहरू
 - २.३.२. नयाँ घर बनाउँदा गरिने रीति
 - २.३.३. न्वारान तथा जन्म संस्कार
 - २.३.४. भात खुवाई
 - २.३.५. छेवर कर्म
 - २.३.६. विवाह संस्कार
 - २.३.७. मृत्यु संस्कार
- २.४. निष्कर्ष

अध्याय ३ : थुलुडको भाषिक रूप

35-58

- ३.१. थुलुड भाषाको ध्वनिहरूको अध्ययन
 - ३.१.१. थुलुड खण्डीय ध्वनि (Segmental)
 - ३.१.२. थुलुड खण्डेतर ध्वनि (Suprasegmental)
- ३.२. थुलुड भाषाको अक्षर र अक्षरीकरण
 - ३.२.१. अक्षर (Syllable)
 - ३.२.२. अक्षरीकरण (Syllabification)
- ३.३. थुलुड भाषाको वर्ण
- ३.४. निष्कर्ष

अध्याय ४ : थुलुड भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन

59-102

- ४.१. पुरूष (Person)
- ४.२. वचन (Number)
- ४.३. समावेश (Clusivity)
- ४.४. आदर (Honorificity)

- ४.५. आयाम (Dimension)
- ४.६. लिङ्ग (Gender)
- ४.७. काल (Tense)
- ४.८. पक्ष (Aspect)
- ४.९. भाव (Mood)
- ४.१०. व्युत्पादन र रूपायन (Derivation and Inflection)
- ४.११. पदक्रम (Word order) प्रक्रिया
- ४.१२. पदसङ्गति (Agreement)
- ४.१३. कारक र कारक सूचक (Case and Case marker)
- ४.१४. सर्वनामीकरण (Pronominalisation)
- ४.१५. निष्कर्ष

अध्याय ५ : निष्कर्ष तथा उपसंहार

103-107

सन्दर्भग्रन्थ सूची

परिशिष्ट

अध्याय १

शोधको परिचय

यस शोधकार्यमा वर्णनात्मक भाषावैज्ञानिक अध्ययनअन्तर्गत थुलुङ भाषाको रूप र रूपात्मक वाक्य संरचनाको विश्लेषण गरिएको छ। यस शोधकार्य सिक्किमको दक्षिण जिल्लाको वोक्-ओम्चु अनि सङ्गनाथ क्षेत्रमा बोलिने थुलुङ भाषामा आधारित रहेको छ। यस अध्ययनले थुलुङ भाषाको तथ्य विश्लेषण गरी यसको रूपात्मक व्याकरण तयार गरेको छ।

१. शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधको शीर्षक *थुलुङ भाषाको रूपतात्विक अध्ययन* रहेको छ।

२. शोधको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधको प्रयोजन सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्घायअन्तर्गत नेपाली विभागबाट एम् फिल् उपाधि प्राप्त गर्नु रहेको छ।

३. शोधको समस्या

सिक्किमका राई समुदायमध्ये थुलुङको वेगलै पहिचान, भाषा, संस्कार र संस्कृति छन्। विभिन्न परिस्थितिका कारण थुलुङको मौलिक भाषा, संस्कृति र परम्परा लुप्त हुन लागेको छ। यस सन्दर्भमा सिक्किममा बोलिने थुलुङ भाषाको अध्ययन अनुसन्धान हुनु आवश्यक ठानिएको छ। लुप्तप्राय स्थितिमा पुगेकाले यस भाषाको अध्ययन आवश्यक रहेको छ अनि उक्त अध्ययनको आधारमा थुलुङ भाषाको व्याकरण लेख्ने विषयलाई यस कार्यको

एउटा समस्या नै मान्न सकिन्छ। बुँदागत रूपमा यस कार्यको मुख्य समस्याहरूलाई तल प्रस्तुत गरिन्छ।

- (क) थुलुड भाषाको वार्णिक र रूपात्मक वाक्य संरचना के कस्तो छ?
- (ख) थुलुड भाषाको वार्णिक र रूपात्मक अभिलक्षणको ढाँचा कस्तो रहेको छ?
- (ग) थुलुड भाषामा सर्वनामीकरण प्रक्रिया कुन प्रकारको छ?

४. शोधको उद्देश्य

माथिका समस्याहरूको केन्द्रमा रही यस शोधको उद्देश्यलाई यसरी हेर्न सकिन्छ।

- (क) सिक्किममा बोलिने थुलुड भाषाको वार्णिक, रूप र रूपात्मक वाक्य संरचनाक व्याकरण लेख्नु।
- (ख) थुलुड भाषाको वार्णिक र रूपात्मक अभिलक्षणको ढाँचा तयार पार्नु।
- (ग) थुलुड भाषामा सर्वनामीकरणको प्रवृत्ति, भेद र प्रक्रियाको वर्णन गर्नु।

५. पूर्वकार्यको समीक्षा

थुलुड भाषाबारे नेपालबाट केही अध्ययनहरू भएको पाइन्छ। यसका साथै थुलुड भाषाको संरक्षण अनि विकासका निम्ति पनि केही कार्यहरू त्यहाँ गरिएका छन्। भण्डारीको (२०१४) भोट-बर्मेली परिवारका केही भाषाहरूको सर्वेक्षणमा थुलुड भाषाबारे पनि चर्चा पाइन्छ। यस लेखमा थुलुड भाषाको परिचय र स्थितिको वर्णन पाइन्छ। थुलुड भाषा नेपालमा पनि लोपोन्मुख स्थितिमा रहेको जानकारी दिएको छ।

भारतीय सन्दर्भमा पनि थुलुड भाषा र जातिबारे केही अध्ययनहरू भएको पाइन्छ। राईको (१९४४) आशलच्छी शिक्षा थुलुड राई भाषामा थुलुड राई भाषाको व्याकरणिक कोटिहरू- क्रिया, काल, वचन आदिबारे चर्चा पाइन्छ भने थुलुड अङ्कको विवरण पनि

यसमा प्रस्तुत छ। थुलुड शब्दहरूको सङ्कलन पनि यस पुस्तकमा गरिएको छ। मुपलिंगेको (२०१३) थुलुड राईहरूको धार्मिक र सांस्कृतिक परम्पराहरूमा थुलुड राईको जन्मदेखि मृत्युसम्मको संस्कारबारे विभिन्न रीतिरिवाज तथा सांस्कृतिक परम्पराहरूको उल्लेख पाइए तापनि भाषाबारे अध्ययन यसमा पाइन्न।

एलेनको (१९७५) अ स्केच् अफ थुलुड ग्रामर र लहाउसोसिसको (२००२) एस्पेक्टस् अफ द ग्रामर अफ थुलुड राई : एन् एन्डेन्जर हिमालायन ल्याङ्गवेज्, यी दुवै अध्ययन नेपालमा बोलिने थुलुडलाई आधार मानी गरिएको वर्णनात्मक अध्ययनहरू हुन्। यद्यपि भारतबारे भने थुलुड भाषाको वर्णनात्मक अध्ययन भएको आजसम्म थाह लाग्दैन।

६. शोधको सीमाङ्कन

थुलुड भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन शीर्षक रहेको यस शोधमा थुलुड भाषाको अध्ययन दक्षिण सिक्किमको वोक्-ओम्चु तथा सङ्गनाथ क्षेत्रमा बोलिने थुलुड भाषाको वार्षिक, रूप तथा रूपात्मक वाक्य संरचनामा मात्र केन्द्रित रहेको छ।

७. शोधविधि

शोधको विषयसम्बन्धी सामग्री सङ्कलन प्राथमिक साथै अन्य उपलब्ध स्रोतबाट गरिएको छ। यस शोधकार्यको तयारीका निम्ति प्राथमिक तथ्य सङ्कलन क्षेत्रीय अध्ययनद्वारा गरिएको छ। सामग्री सङ्कलनमा अन्तर्वार्ता र प्रश्नावलीको प्रयोग गरिएको छ साथै शब्द सङ्कलन पनि गरिएको छ। यस शोधकार्यको प्राथमिक स्रोत थुलुड मातृभाषी वक्ताको कथ्य भाषा रहेको छ।

निगमनात्मक शोधपद्धति अपनाएर आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको मान्यता तथा सिद्धान्तका आधारमा थुलुड भाषाको अध्ययन गरिएको छ। यस शोधकार्यको द्वितीय सामग्री स्रोतका रूपमा सैद्धान्तिक अध्ययन आदि रहेका छन्।

भाषिक तथ्यलाई अन्तराष्ट्रीय ध्वनितात्त्विक वर्णमालामा प्रस्तुत गरिएको छ र लिपिजिग् ग्लोसिङ्ग रूल्सको (Leipzig Glossing Rules) आधारमा रूपात्मक विवरण जस्तै कोटि, सूचक आदिलाई दिइएको छ। आवश्यकताअनुसार नेपाली लेखन शैली तथा यूनिकाइड स्टाइल् सिटको पनि प्रयोग गरिएको छ।

द. शोधको रूपरेखा

अध्ययन सुविधाका निम्ति प्रस्तुत शोधकार्यलाई निम्नलिखित अध्यायहरूमा विभाजन गरिएको छ।

अध्याय १- शोधको परिचय

अध्याय २- थुलुड जाति, भाषा अनि संस्कृति

अध्याय ३- थुलुडको भाषिक रूप

अध्याय ४- थुलुड भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन

अध्याय ५- निष्कर्ष

अध्याय २

थुलुङ जाति, भाषा अनि संस्कृति

२.१. जाति

२.१.१. किरात

किरात शब्दले खम्बु (राई), लिम्बु (सुब्बा), याक्खा (देवान) अनि सुनुवार (मुखिया) समुदायहरूको संयुक्त पहिचानलाई सङ्केत गर्दछ (राई २०१४:४४)। विश्वका विभिन्न मुलुक अनि विशेष रूपले भारत तथा नेपालको विभिन्न प्रान्तमा प्राचीनकालदेखि बसोबासो गर्दै आएका यी माथि उल्लेखित जातिहरू नै नेपाली सन्दर्भमा किरात हुन्। अघि भएका कतिपय अध्ययनहरूमा थुप्रै जात-जातिहरूलाई किराती मूलको मानिए पनि वर्तमान भने यी चार जातिलाई मात्र मानिएको पाइन्छ।

प्रायः एउटै संस्कार-संस्कृति मान्ने राई, लिम्बु, याक्खा र सुनुवार जातिलाई किराती समूह भनी संस्थागत रूपमा मानिएको छ र यी चारै समुदायको भाषालाई किरात भाषा भन्ने गरिएको पाइन्छ। (राई २०१४:४७)। माथि भनिए झैं पहिले किरात शब्दले यी चार समुदायहरू बाहेक अन्य जातिहरूलाई पनि बुझाउँदथ्यो। च्याटर्जीले (१९५१) यी समुदायहरूलाई इण्डो-मोजोलोइडस् भनेका छन्। विभिन्न शोधकर्ताहरूले नेपाल र भारतका पुराना जाति-जनजाति जस्तै लिम्बु, राई, मगर, याक्खा, गुरुङ्ग, तामाङ्ग, शेर्पा, थारू, सुनुवार, धिमाल, हायु, थकाली, चेपाङ, नेवार, दनुवार, कागते, मेचे, कोचे, माझी, जिरेल, भोटे, लेप्चा, नागा, गारू, बोडो, खसिया, मोन्पा आदि सम्पूर्ण मङ्गोल अनुहार भएका अनार्य भाषा बोल्ने मानिसहरूलाई किरात भनेर उल्लेख गरिएको पाइन्छ। तथापि यी मध्ये थुप्रै जातिहरू भने आफु किराती मान्दैनन् सम्भवतः यस्ता अध्ययनहरू शारीरिक रूप र वर्ण मात्रका आधारमा गरिएका थिए। खम्बू (२००५) अनुसार धेरै मानवशास्त्रीहरूले भने यी किरातीहरूलाई मङ्गोल समूहमा राखेर अध्ययन गरेका छन्।

वेद, रामायण, महाभारत आदि एवं पौराणिक ग्रन्थ अनि ऐतिहासिक लेखादिअनुसार किरातहरू भारतीय उपमहाद्विपको हिमवत् खण्डमा बसोबास गर्ने जातिहरू थिए (खम्बू २००५)। विष्ट (१९८७) अनुसार किरातहरू पूर्वबाट वर्मा र असम हुँदै नेपालको हिमवत् क्षेत्रमा आएका हुन्। नेपाललगायत भारतको वृहत सीमा क्षेत्रमा प्राचीनकालदेखि बसोबासो गर्दै आएको यस किरात जातिहरू पनि कालान्तरमा अन्यत्र नै विस्तारित हुँदै गए। आफ्नो प्राचीन वीरताबाट यिनीहरू दक्षिण अनि पूर्वतर्फ फैलँदै गए।

“किरात”शब्दको विभिन्न अर्थहरू पाइन्छ, जो निम्न प्रकार छ (राई २००१)।

१. पूर्वी नेपालमा पर्ने वल्लो किरात, माझ किरात र पल्लो किरातका नामले प्रसिद्ध एक पौराणिक प्रदेश नै किरात हो।

२. (क) वल्लो किरात, माझ किरात र पल्लो किरात प्रदेशमा बसोबास गर्ने लिम्बु, खम्बु, याक्ख र सुनुवार आदि प्राचीन जातिहरू हुन्। हिन्दू वेद, शास्त्रादिको वर्णनअनुसार यी जातिहरू असभ्य देखिएकाले उक्त नामकरण दिएको बुझिन्छ।

(ख) हिन्दू धर्मग्रन्थअन्तर्गत वेद, उपनिषद् तथा महाभारत कालमा उल्लिखित

हिमवत् खण्डमा शिकारबाट जीविका चलाउने, आदिम पहाडी असभ्य जाति,

जसमा भील्ल, यक्ष, किन्नर, गन्धर्व इत्यादि। हिमवत् खण्ड भन्नाले स्थानको

फैलावट, नेपालको सुदूर पश्चिमाञ्चल वा कश्मिरदेखि बर्मासम्म बुझिन्छ,

जसअन्तर्गतका सबै जातिहरू बर्मेली, मीजु, नागा, कुकी, मणिपुरी, खसिया,

मिस्मी, खाम्ती, गारू, बोडो, लेप्चालगायत सम्पूर्ण नेपाली किरातीहरू बुझिन्छ।

किरात शब्दबारे माथि उपलब्ध अर्थले विशेष गरेर कुनै एउटा भौगोलिक क्षेत्रका

बासिन्दातर्फ सङ्केत गरेको पाइन्छ।

वास्तवमा नेपालको पूर्वी क्षेत्रलाई प्राचीन समयमा किरात प्रदेश भनेर जानिन्थ्यो जो आज राजधानी काठमाँडुको सन्दर्भमा वल्लो किरात, माझ किरात र पल्लो किरात भनेर छुट्याएको छ। वर्तमानमा अधिकांश सुनुवारहरू वल्लो किरातमा, राईहरू माझ

किरातमा र याक्खा अनि लिम्बुहरू पल्लो किरातमा रहेका छन्। आज यस जातिको बसोबासो नेपालको पहाड-तराईलगायत भारतको दार्जिलिङ, सिक्किम, डुवर्स, उत्तरपूर्व तथा पश्चिमाञ्चलका प्रदेशहरू आदि ठाउँहरूमा पाइन्छ। यसरी नै आज यिनीहरू विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा फैलिए। विशेषगरी भूटान, बर्मा, थाइल्याण्ड, हङ्कङ, आदि मुलुकहरूमा समेत किराती समूहका यी जातिहरूको उपस्थिति पाइन्छ।

२.१.२. राई

“राई” शब्दको विभिन्न अर्थ र सन्दर्भमा प्रयोग भएको पाइन्छ, जो निम्न प्रकार छ (खम्बू २००५)।

१. नेपालका किराती र दनुवार तथा भारतको बङ्गाली, पञ्जाबी र गडवाली प्रजाति राई जातिभिन्न पर्दछन्।
२. प्राचीनकालमा मालपोत वा तिरो-भारो उठाउने एक पदाधिकारीको पदको नाम नै राई हो।

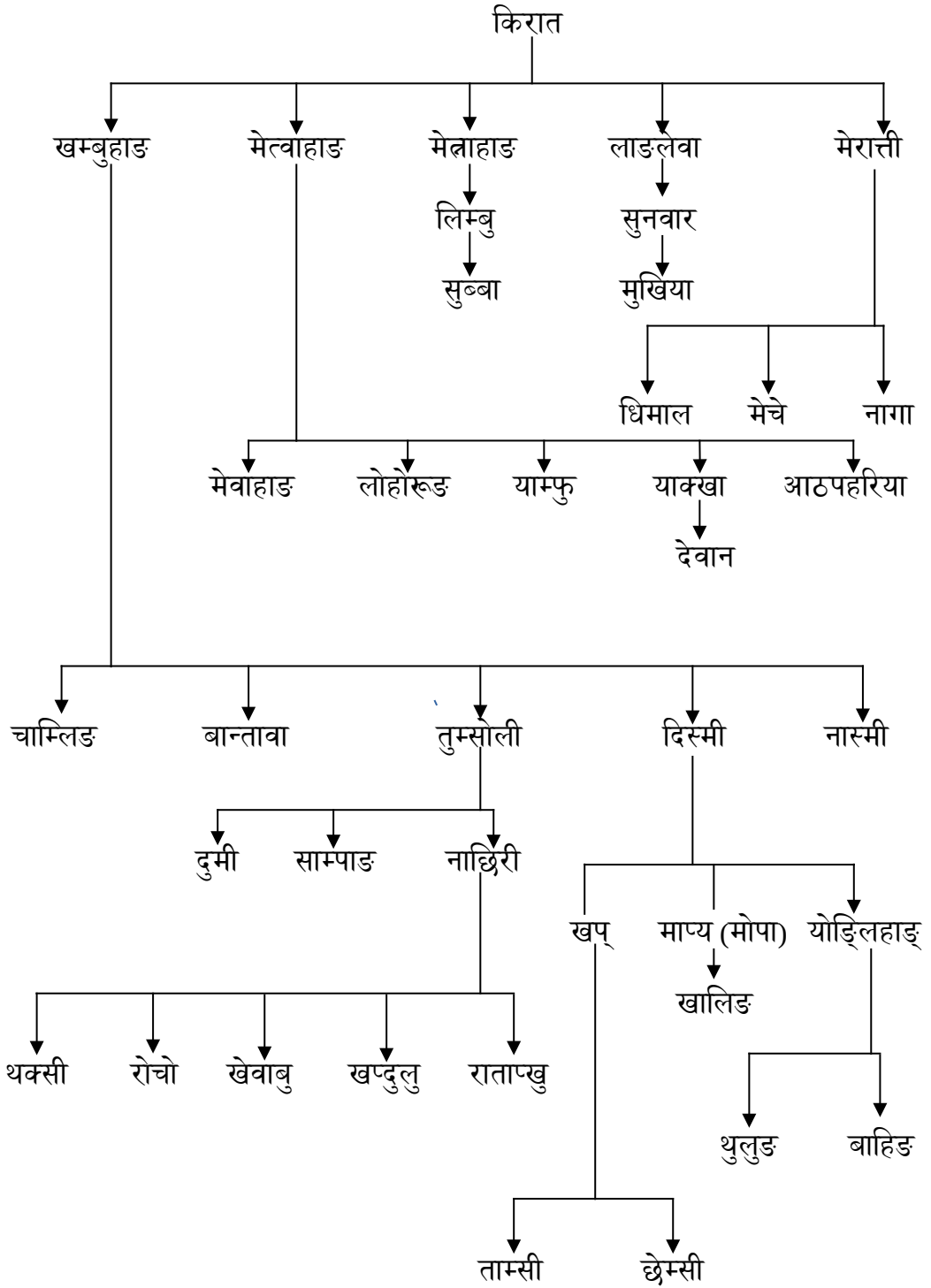
आदिकालदेखि नै राईहरू नेपालको पूर्वी क्षेत्र माझ किरात वा खम्बुवान (खम्बु वा राईहरूको मूल थलो) वा सोलुखम्बु जिल्लामा बसोबास गर्छन्। राई जातिलाई खम्बु वा जिम्दार वा जिमी नामले पनि चिनिन्छ। किरात प्रदेशको तीन भागमध्ये माझ किरातमा खम्बुहरू बसेकाले त्यस ठाँउलाई खम्बुवान भन्ने गरिन्छ। खम्बु शब्द उनीहरूको प्राचीन प्रदेश खम्बुवानसित जोडिएको छ। खम्बुवानका यी किराती मूलका बासिन्दाहरूको वीरताद्वारा प्रभावित भएर नेपालका गोर्खा राजा पृथ्वीनारायण शाहले यिनीहरूलाई राई वा राजाको उपाधि दिइएको प्रसङ्ग यत्रतत्र पाइन्छ। राजा पृथ्वीनारायण शाहले चलाएको नेपाली एकीकरणको अभियानमा खम्बुहरूले आफ्नो ठाउँको मालिकाना वा आधिपत्य आफुसँगै राखे इच्छा राखे वापत् राजाले सिङ्गो राष्ट्र नेपालकै अङ्गका रूपमा तर आफ्नो आधिपत्यमा रहने अनुमति दिए वापत् उनीहरूले त्यही पगरी वा उपाधिद्वारा आफुहरूलाई

चिनाएकाले उनीहरू राई भए अनि उनीहरूले पाएको आधिपत्यको अधिकारद्वारा उनीहरू जिम्दार वा जिमी भए। यसरी उनीहरूको पहिचानमूलक शब्द "राई" उपाधिसित जोडिएको छ भने, "जिम्दार" वा "जिमी" अधिपति वा जमीनदारको अर्थतर्फ सङ्केत गर्दछ (राई २००१)।

किरात राईहरू प्रकृति पुजक हुन्। मूलतः सम्पूर्ण प्रकृतिको यथावत् रूपलाई अर्थात् आकाश-धरती, खोला-नाला, रूख-पात, ढुङ्गा-मुढा, पत्थर-ओडार, जीव-जन्तु, पशु-पंक्षी, पहाड-पर्वत, हिमाल, डाँडा-काँडा, वन-जङ्गल, घाम, हावा-पानी, भूमि आदिलाई यथावत् रूपमा नै पुजा-अर्चना तथा श्रद्धा गर्ने जाति हुन्। राईहरू धेरै थरिका हुन्छन्। राईका थरहरू- चाम्लिङ, बान्तावा, कुलुङ, थुलुङ, साम्पाङ, खालिङ, दुमी, मेवाहाङ, वाहिङ, दुङमाली इत्यादि हुन्। यिनीहरूमा थरअनुसारको आ-आफना भाषा हुन्छन्। त्यसर्थ नेपाली समाजमा राईको सन्दर्भमा "जति राई उति कुरा" भन्ने प्रचलन छ। तर भाषा अनेक भए तापनि विश्वास, संस्कार, विश्वावलोकन र दृष्टिकोण भने एउटै देखिन्छ। थरीगत विभिन्नता रहे तापनि समग्रहमा राई अनि किरात पहिचानको तहगत प्रयोग भएको पाइन्छ।

२.१.३. थुलुङ

किरात राई समुदायअन्तर्गतका विभिन्न थरहरू मध्ये एउटा थर थुलुङ हो। थोमरोसले (१९९८:२०) किरात वंशअन्तर्गत थुलुङको उत्पत्तिक्रमलाई निम्नलिखित वृक्षरेखामा प्रस्तुत गरेका छन्।

रेखाचित्र १ : थुलुड जातिको उत्पत्तिक्रम

थुलुडहरूको बसोबास गर्ने मूल थलो विशेष गरेर नेपालको सोलुखुम्बु, ओखलढुङ्गा, खोटाङ आदि हो। नेपालको माझ किरात क्षेत्रअन्तर्गत सोलुखुम्बुमा रहेको मुक्ली बस्ती थुलुडहरूको बसोबास गर्ने प्रमुख स्थान थियो। यही मुक्लीबाट नै थुलुडहरू छरिएर

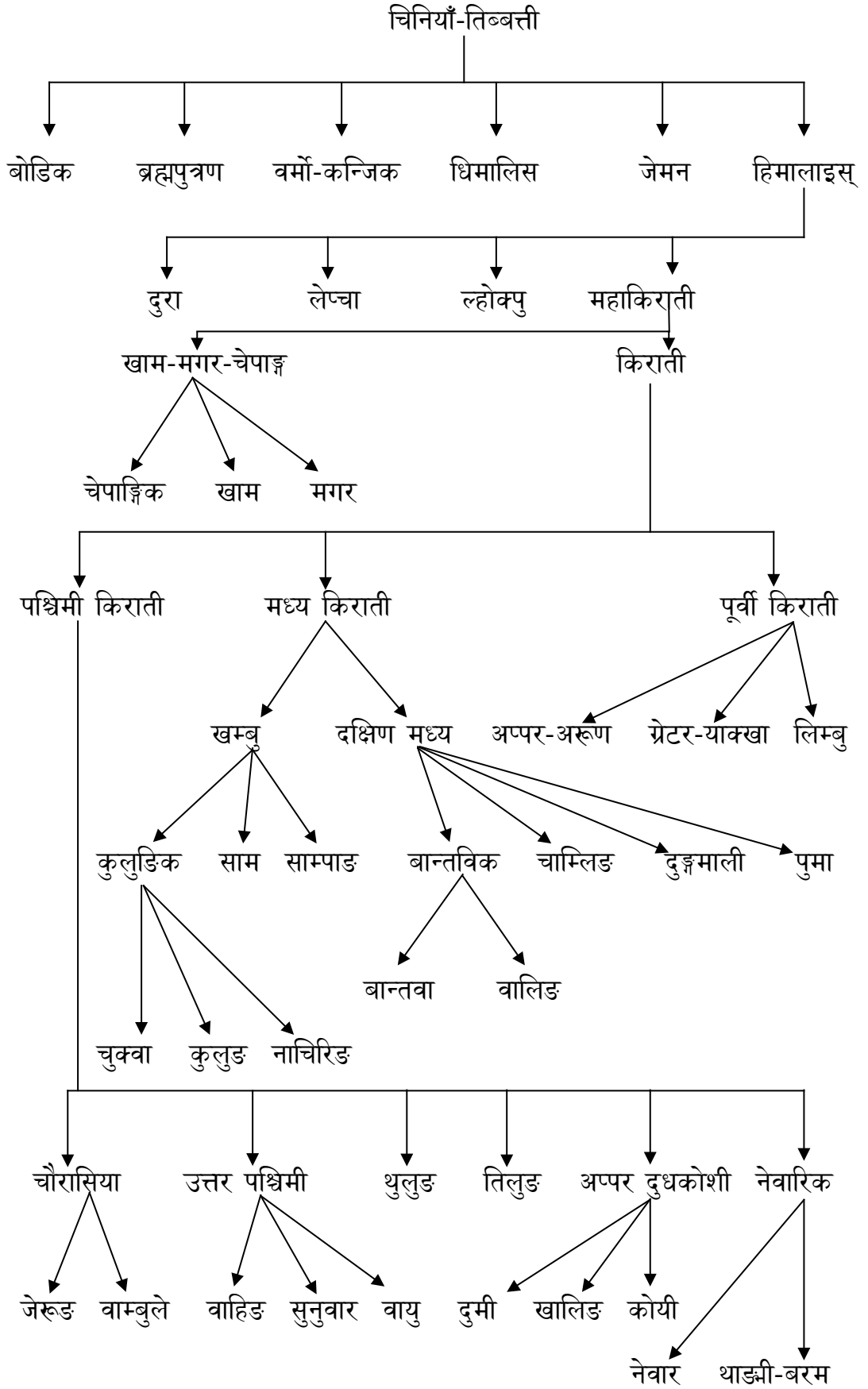
नेपालको विभिन्न अञ्चलहरू, भारत लगायत अन्यत्र देशरूमा बसोबास गर्दछन् (राई अनि राई २०१२)। थुलुङ थरअन्तर्गत पनि विभिन्न पाछाहरू हुन्छन्- १. देवसाली, २. जुबुले, ३. वाखाम्च्यो, ४. सेल्जाङ, ५. फुर्केली, ६. गुरीपाच्यो, ७. यार्पाच्यो, ८. बेनोसेच्यो, ९. लान्नाच्यो, १०. हादिखाम्च्यो इत्यादि।

२.२. थुलुङ भाषा

"थुलुङ" शब्दले थर र भाषा दुवैलाई जनाउँदछ। थुलुङ एउटा भाषिक समुह हो जसको छुट्टै भाषा रहेको पाइन्छ। यिनीहरूको भाषा अन्य राई तथा किराती भाषाहरूदेखी भिन्न देखिन्छ। थुलुङहरूको मातृभाषालाई थुलुङमा "थुलुला" वा "थुलुल्वा" भनिन्छ। 'थुलु' भन्नाले 'थुलुङ' र 'ला' वा 'ल्वा' भन्नाले 'कुरा' अथवा 'भाषा' बुझिन्छ। यस भाषाको अन्य नामहरू पनि छन्। यसलाई थोलोङ्लो, ताकुला, थुलुलुवा, थुलुलोवा, थुलुङजेमु, थुलुङला, थुलुङ्गे राई, तोवाकुल्वा आदि जस्ता नामहरूद्वारा पनि चिनिन्छ।

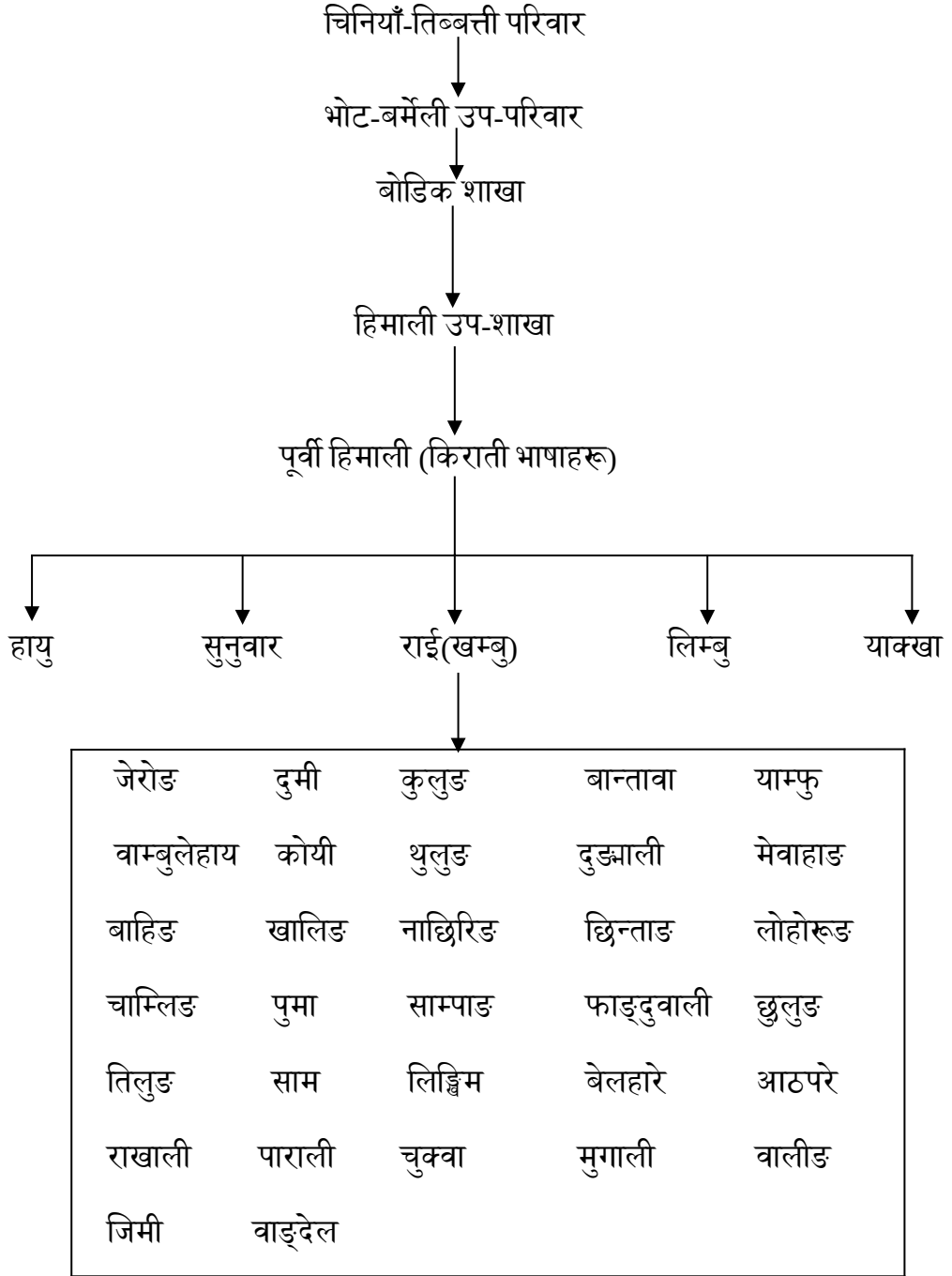
राई वर्गका सम्पूर्ण भाषाहरू भोट-बर्मेली परिवारका भाषाहरू हुन्। त्यसैले थुलुङ भाषालाई भोट-बर्मेली परिवारको एउटा सदस्य मानिन्छ। ग्रियर्सनले (१९०९) थुलुङलाई चिनियाँ-तिब्बती परिवारअन्तर्गत भोट-बर्मेली परिवारको तिब्बती हिमाली शाखाअन्तर्गत बोडली खलकको पूर्वी हिमाली वर्गअन्तर्गतको पश्चिमी शाखामा पर्ने भाषा मानेका छन्। पोखरेलले (१९८२) थुलुङ भाषालाई अग्नेली वर्गको पहाडी शाखाअन्तर्गतको खम्बानी उपशाखाको एउटा भाषा भनी चिनाएका छन्। भेन्ड्रिमले (२००१) थुलुङ भाषालाई चिनियाँ-तिब्बतीअन्तर्गत महाकिराती परिवारको पश्चिमी शाखाको भाषा मानेका छन्।

भेन्ड्रिमले मानेअनुसार थुलुङ भाषाको पारिवारिक सम्बन्ध निम्न प्रस्तुत गरिएको छ :

रेखाचित्र २ : भेन्ड्रिमअनुसार थुलुड भाषाको पारिवारिक सम्बन्ध

त्यस्तै प्रकारले भाषाको पारिवारिक सम्बन्धका बारेमा नेत्रमणि राईले ब्राड्ले (२००२) द्वारा अघि सारिएको तालिकाबद्ध विचारलाई आधार मानेर थुलुङका साथै अन्य किराती भाषाहरूको पारस्परिक सम्बन्धलाई परिमार्जित रूपमा प्रस्तुत गरेका रेखाचित्र निम्न प्रस्तुत छ (पौडेल २०१४:१५२)।

रेखाचित्र ३ : थुलुङ तथा अन्य किराती भाषाको पारस्परिक सम्बन्ध

थुलुड भाषा पनि अन्य लुप्त भाषाहरू झैं लोप हुँदै गइरहेको छ। सिक्किममा थुलुड भाषाको प्रचलन न्यून छ। यो भाषा पुराना पुस्ताका सीमित व्यक्तिहरूले मात्र प्रयोग गर्दछन् भने नयाँ पिढीले यसलाई अपनाएको पाइन्न। यूनेस्कोको जोखिममा रहेका विश्वका भाषाहरूको एट्लास (एट्लास अफ द वर्ल्डस् ल्याङ्ग्वेजेस् इन् डेन्जर : २०१०) मा थुलुड पनि समावेश रहेको पाइन्छ र यसलाई निश्चितरूपले विलुप्तिको कगारमा रहेको भाषाको संज्ञा (डेफिनेटली एन्डेन्जर स्टेटस्) दिइएको छ। एथनोलगमा थुलुड भाषालाई ISO ६३९-३ र [tdh] दिइएको छ।

भाषिक विभिन्नता राईहरूको जातीय विशेषताहरू मध्ये एउटा हो। राई भाषाअन्तर्गत १. आठपहरिया (आठपरे), २. कुलुड, ३. कोयु (कोयी), ४. खालिड, ५. चाम्लिड (रोदुड), ६. छिलिड (छुलुड), ७. छिन्ताड, ८. जेरो (जेरुड), ९. तिलुड, १०. थुलुड, ११. दुमी (रडु), १२. दुडमाली, १३. नाछिरीड, १४. पुमा (रकोड), १५. बान्तावा (किरावा), १६. बाहिड (बायुड), १७. मेवाहाड (जिमी), १८. बेलहारे, १९. साम्पाड, २०. मुगाली, २१. याम्फु (याम्फे), २२. लोहोरुड, २३. वाम्बुले इत्यादि छन् (राई अनि राई २०१२)।

राई मातृभाषाहरूको बढी फैलावट नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्लाहरूमा छ। थुलुड भाषा पनि नेपाल र भारतको विभिन्न ठाँउमा बोलिन्छन्, जहाँ यिनीहरूको बसाइँ-सराइ भएको छ। मूलतः नेपालका स्थानहरू- सोलुखुम्बु, ओखलढुङ्गा, खोटाङ आदिका उत्तरपश्चिम भागमा यस भाषाको बढी प्रयोग गरेको पाइन्छ।

थुलुड समुदायको मुख्य उत्पत्ति थलो सोलुखुम्बु मानिन्छ। थुलुड भाषा अन्य भाषा झैं लोपोन्मुख भाषाका रूपमा रहेको छ। अधिकांश राई भाषाहरू जस्तै थुलुड भाषा पनि बोलचालमा मात्र रहेकाले यस भाषा लेख्य परम्परामा प्रायः छैन। लेख्य परम्परातर्फ उन्मुख भएका किरात राई भाषाहरू- बान्तावा, चाम्लिड, वाम्बुले, खालिड,

थुलुड, कुलुड, नाछिरिड, मेवहाड, साम्पाड, याम्फु, लोहरूड, आठपहरिया तथा लोपोन्मुख राई भाषाहरू- कोयु, पुमा, जेरूड, तिलुड, दुमी, बाहिड, दुडमाली, छिन्ताड, बेलहरिया, छलड वा अति लोपोन्मुख राई भाषाहरू- मुगाली, तिलुड, फाड्डुवाली अनि लोप भइसकेका राई भाषाहरू- छुक्वा, पोइड आदि हुन् (राई अनि राई २०१२:९-१०)।

राई एउटा समुदाय भएर पनि यसले लगभग चौबीस-पच्चीसवटा भाषाहरू मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्दछ। यसलाई किराती भाषाहरू नभनेर 'राई समूहका भाषाहरू' भन्नु उचित हुन्छ।

थुलुड भाषाको कतिपय शब्दहरू कुलुड, बाहिड, बान्तावा तथा लिम्बु, तामाङ्ग, मगर जस्ता भाषाहरूसँग मिले तापनि वास्तवमा यो एउटा छुट्टै भाषा हो। विविध भूगोलमा थुलुडहरूको बसोबासो रहेकाले यस भाषामा पनि भौगोलिक विविधता पाइन्छ। तर यस भाषाका वक्ताहरूबीच अबोधगम्यताको स्थिति भने पाइँदैन।

नेपालका सोलुखुम्बु, खोटाङ तथा ओखलढुङ्गा जिल्लाका थुलुडहरूले सोहि भाषामा बोल्दछन् भने अन्यत्र स्थानहरूमा छरिएर बसेका अधिकांश थुलुडहरूले मातृभाषा बिसर्द गएको पाइन्छ।

२.३. थुलुडको धर्म, संस्कार तथा संस्कृति

कुनै पनि जाति तथा समुदायको परिचय, पहिचान वा अस्तित्व आदि आ-आफ्नो भाषा, संस्कार-संस्कृति तथा परम्परा अनि इतिहासले दिन्छ र संसारका प्रत्येक जातिमा आ-आफ्नै भाषा, संस्कार तथा सांस्कृतिक परम्पराहरू पाइन्छ। त्यस्तै थुलुडहरूको पनि अन्य जातिहरूमा जस्तै आफूलाई चिनाउने भाषा अनि परम्पराहरू छन्। अन्य राईहरूमा जस्तै यिनीहरूले पनि तीन चुल्हालाई विशेष महत्त्व दिन्छ। आफ्नो घरको कुलपितृ तथा कुलदेवको पुजा गर्दा, जन्म वा न्वारान संस्कार, विवाह परम्परा, मृत्यु संस्कार तथा सम्पूर्ण जातिविशेष पर्व आदिमा चुल्हाको ठूलो महत्त्व हुन्छ। थुलुडको तीनवटा चुल्हा-

ढुङ्गलालाई (स्युपत्युलुड) सेरलुङ्, रेरलुङ् र मादालुङ् तथा अगेनालालाई बोकोली अनल अगेना बारलएको ढुङ्गलालाई बोकोलुड भनलन्छ। कोदो (ललसेर), अदुवा (फ्युरलरु), चलण्डो (बोडु), जाँड (ड्यू), रकसी (हेङ्कु), केरलको पात (लेडाकसी सेललाम), कटुसको सुउला (सकसी सेललाम), अडुलसोको पात (फारुपा सेललाम) इत्यादल थुलुड पूजा-आजलहरूडल प्रयोग गरलने प्रडुख सामग्रीहरू हुनु।

कलरलतहरू प्रकृतल पूजक भएकाले थुलुड रलईडल पनि वलभलन्न प्रकारकल प्रकृतल पूजलहरू हुन्छन्। पलतृ र प्रकृतलको पुजा गर्ने कलरलतजलतल आफूलालाई कलरलत धरुडलवलडुडल डलनुदछन्। कलरलतधरुडुडको आधलर डुनुधुड हो। डुनुधुड (डुनुडुड) कलरलत रलई जलतलको डुलौलक र अललखलत दरुशन हो। जसललालाई थुतुरलवेद पनि भनलन्छ। प्रलकीनतडुड जलतलकल रूडडल रहेको कलरलत रलई जलतलको जीवन-जगत् तथा सडलजललालाई नजलकडलट डुङ्गने डुनुडुड दरुशन रहेको छ। कलरलत रलई जलतलडल परडुडडलदेखल नै डलललपूजा गरलन्छ। डलछुडल-डलसु तथा डतडलन आदल सेवन गर्ने जलतल हुनु। कुलडलतृदेखल सलकलरल देवसडुडडललालाई डललल दलएर पूजा गरुदछन्। उनीहरू अललखलत डुनुधुड श्रुतल र सुडृतलकल आधलरडल वलकन गरुदछन्। थुलुड रलई सडुदलडडल कुलडुजलरल अरुथलत् डुनुधुडललालाई नलकसु, नलकछुडुड, दूवल, नछुडु, नूकसु आदल भनुदछन्। कुल, डरलवलरडल सहज डृत्युवलरण गरेकललालाई डलनै डुनुधुडलडलट संसुकर गरुदछन्। डसै गरी असहज डृत्युवलरण गरेकललालाई धलडल, झलँक्रीडलट संसुकर गरुदछन्। डु आदलड संसुकर हो। अधलकलडुश कलरलत रलईहरूले डसललालाई डलनुदछन्। थुलुडले डलखुडल वल खसीको डलसु खलनु वल डलखुडल छुनु हुँदैन। डदल खलएडल वल छुडुएडल कुलदेवतल रलसलउनुकल सलथै खलने वुडुतल डलरलडल हुन्छ भन्ने वलशुवलस छ।

थुलुड डुरुषहरूको दूैरल-सुरूवल र कललो इस्टकोट डुलौलक डलहरलन हो भने डलहललले ढलकलको डुडुडलवल कूडनुडल कूली र फरलडल लगलउँछन्। तर आधुनलकडल डसुतु कलन कड डलतुरलडल डलडनुछ।

२.३.१. मौलिक चाडपर्वहरू

थुलुङ तथा सम्पूर्ण राईहरूको महान् चाडपर्व 'साकेवा' हो। यसलाई बालीपूजा, भूमिपूजा, चामाङ्ग, नागी, हुत्पा, चण्डी पूजा, साकेला इत्यादि नामहरूले पनि चिनिन्छ। यस पर्वमा माङ्पा वा झाँक्रीहरूले मुन्धुमी भाषाद्वारा प्रकृतिलाई राम्रो हावा-पानी होस्, अन्न-बाली तथा उज्जनी राम्रो रहोस् भनी मनोकामना गर्ने चलन छ। यस पर्वमा शिली प्रदर्शन गरिन्छ। यसमा राई जातिको पारम्परिक खाना 'वाचिप्पा' पनि बनाउने चलन छ। साकेवा पूजा उभौलीको समयमा तथा वैशाख पूर्णिमामा गरिन्छ। राईहरूको विभिन्न प्रकृति पूजाहरू- उभौली पूजा, उधौली पूजा, साकेवा, न्वाङ्गी पूजा (हुत्पा), आठाने पूजा, आइतबारे पूजा इत्यादि मुख्य छन्।

२.३.१.१. उँभौली पूजा (नोओम्)

उँभौली पूजा गर्दा कुल-पितृमा काम हरेक सालको फागुन महिनादेखि सुरु गरिन्छ। कुलमा (साङ्गा) रहेका प्रत्येक देव-पितृहरूलाई आह्वान गर्दै हामी खेती गर्न लागेका छौं भनी पूजा गरिन्छ। हाम्रो माटोको उर्वरा शक्तिलाई थप बल पुरयाइ दिनुहोस् भनी पितृलाई पूजा गरिन्छ। वैशाखे पूर्णिमामा आएर यो पूजा सम्पन्न हुन्छ। जब करयाङ-कुरूङ चराको बथान मधेश तथा भूमध्य-सागरदेखि हिमालतर्फ लाग्ने समय हुन्छ अथवा वैशाखे पूर्णिमाको दिनदेखि साकेवा पर्व सुरु हुन्छ। कृषकहरूले अन्न बाली लगाउने समय यसै बेला भएकोले बीऊद्वारा बिरूवा राम्री उम्रिओस्, कीट-पतङ्गले नष्ट नगरोस्, अन्न उत्पादनमा फलिफाप होस् भनी पारूहाङ र सुम्निमाको स्मरण गरी भक्तिसाथ साकेवा शिली (नृत्य) प्रस्तुत गरिन्छ।

यस पूजालाई नोक्छो वा माङ्पाले (विजुवा) गर्दछ। यदि विजुवा भोटिएन भने घरका बाऊ वा ठूला-बडा व्यक्ति अथवा बूढा-पाका जसले मुन्धुम जान्दछ उसैले गर्दा पनि हुन्छ। यस पूजामा केराको पात वा नेभारो पात, धानको चामल, अक्षेता, अदुवा,

आठवटा चिण्डो, कोदोको जाँड, सेउली, कलश पानी, भोग दिने भए एउटा कुखुरा पोथी, हँसिया, काँटा कोदालो इत्यादि सामग्रीहरूको आवश्यक पर्दछ।

२.३.१.२. उँधौली पूजा (थचिओम्)

उँधौलीमा कुल-पितृ पूजा हरेक सालको भदौदेखि सुरू गरिन्छ। मङ्सीरे पूर्णिमामा आएर यो पूजा पनि विसर्जन गरिने प्रथा छ। जब करयाड-कुरुड चराको बथान हिमालदेखि मधेशतिर फर्कने समय हुन्छ तब उँधौली पूजा सुरू हुन्छ। यस समयमा खोलाका माछाहरू पनि ओहाली लागेको हुन्छ। यो पूजा उँधौली पूजाको ठिक विपरीत हुन्छ। यस समयमा जति पनि बारीमा लगाएका अन्न-बाली प्रायः उठाइसकेको हुन्छ। खेती-पाती उठाई ढिकुटीमा राखिसकेकाले सम्पूर्ण अन्न बिउ-बिजनमा सह बसोस् भनी इष्ट देवसँग प्रार्थना गरिन्छ। यस पूजामा पनि धुमधामसँग शिली (नाँच) नाचिन्छ। यस पूजालाई "सहकोप" पनि भनिन्छ।

यस पूजालाई नोक्छोले (विजुवा) अथवा घर-बाबु, ठूला-बडा व्यक्ति वा बूढा-पाका जसले मुन्धुम जान्दछ उसैले गर्दा पनि हुन्छ। यस पूजामा पनि उँधौली पूजामा जस्तै सामग्रीहरू जुटाउनु पर्छ। तर यस पूजामा भने नयाँ बालीको अन्नहरू- नयाँ धानको चामल, नयाँ अदुवा पाना, नयाँ कोदो, नयाँ कोदोकै एक ढुङ्गो जाँड उल्टा फिपासँग, भेटी पैसा, आठवटा चिण्डो, सेउली, केरा तुप्ला र पात वा नेभारो पात, कलश पानी, भोग दिने भए एउटा कुखुरा पोथी, हँसिया, काँटा कोदालो इत्यादि सामग्रीहरूको आवश्यक पर्दछ।

२.३.१.३. हुत्पा (न्वाङ्गी पूजा)

थुलुड समुदायको एउटा मुख्य पुजा कुलपुजा (न्वाङ्गी पुजा) हो जसलाई थुलुडमा "हुत्पा" (नागी) भनिन्छ। यो पूजा नयाँ अन्न-बाली उठाएपछि चोखो तथा नयाँ अन्न जस्तै कोदो, अदुवा आदि आफूले नखाई वा जूठो नपारी सर्वप्रथम आफ्नो कुलपितृलाई न्वाङ्गी अन्नको

रूपमा चढाउनु पर्छ। यो पूजा उँधौलीको समयमा अर्थात् भदौदेखि लिएर मङ्शीरसम्म गरिन्छ। यो कार्य वा पुजा थुलुङ्कै नोक्छो वा विजुवा, थुलुङ् बूढा-पाका तथा घर-बाबुले सम्पन्न गर्दा पनि हुन्छ। यो पूजा आफ्ना पुर्खाहरूका स्मृतिमा गरिने सामूहिक पितृ पुजा हो। यो पूजा हरेक वर्ष मङ्कर सङ्क्रान्तिको बीचमा पारेर वा कडा बारको दिन गरिन्छ।

यसरी हरेक वर्ष कुल पितृलाई चढाउनु पर्ने हुनाले कोदो र अदुवाको खेती जसरी पनि गर्नु पर्दछ। वास्तवमा यो पुजामा प्रत्येक साल अन्न-बाली उठाएपछि चोखो र नयाँ अन्न सर्वप्रथम आफ्नो कुलदेवतालाई न्वाङ्गी अन्नको रूपमा चढाउनु पर्छ अनि मात्र यसको फलस्वरूप घर-परिवारमा शान्ति छाउँदछ भन्ने थुलुङ् राईहरूमा विश्वास छ।

थुलुङ् परिवारमा यदि कोही सदस्यको मृत्यु भएमा जुठो बारिन्न तर हुत्पा गर्दा भने जसले पूजा गर्छ, त्यसले आफ्नो मर्यादाबमोजिम जुठो बार्नु पर्दछ।

२.३.२. नयाँ घर बनाउँदा गरिने रीति

सर्वप्रथम घर बनाउने जमीनको माटो फाप-अफाप कस्तो छ, धामी-झाँगी अथवा बिजुवाहरूलाई हेर्न लगाइन्छ। यदि त्यो जमीन राम्रो छ भने घडेरी कहिले खन्ने आरम्भ गर्नु पर्ने? त्यो पनि बिजुवाहरूलाई साइत हेर्न लगाउनु पर्छ। यी प्रारम्भिक औपचारिकता पश्चात् घर निर्माणको कार्य आरम्भ गरिन्छ अनि पुरानो घर भत्काउँदा पनि राम्रो छ वा छैन, त्यसको पनि साइत हराउनु पर्छ। तर घर भत्काउनभन्दा पहिले आफ्नै थुलुङ् बुढा-पाकाहरू वा थुलुङ् नोक्सोहरूले कुलदेवताहरूलाई पुकारी मनाएर स्थापित चुल्हा-दुङ्गाहरूलाई उखालेर चोखो स्थानमा नयाँ घर निर्माण नभई नजेलसम्मको निम्ति अलगगै राख्नु पर्छ। नयाँ घरको निर्माण पूर्ण भएपछि त्यस घरमा परिवारले प्रवेश गर्न तथा बोकोलीको पुनर्स्थापना गर्नको निम्ति कुलदेवतालाई पुजा गर्नु पर्छ।

१. नयाँ घरको बलेसीमा केराको पात ओछ्याएर चोखो गाईको दूध र चोखो पानी, तीन मुन्टा दुबो, एउटा बटुकोमा चोखो पानीसँग तीनै मुन्टा तीतेपाती,

अदुवा-अक्षेता आदि राखी मुन्धुम गर्नु पर्छ। "...यहाँ नयाँ घरको छेउछाउमा भएको सबै देवी-देवता, नाग-नागिनी, इष्टचारी देवताहरू हो आज तिमीहरूको नाममा चोखो दूध, चोखो पानी, दूबो चढाई तिमीहरूको प्रार्थना गर्दैछौं। यो नयाँ घरमा हामी प्रवेश गर्दैछौं, रक्षा गरी दिनु, रिस, राग, आँखी डाहि, शत्रु हटाई दिनु है" (मुपलिंगे २०१३) भनी बखान्नु पर्छ।

२. घरभित्रको मूल खम्बाको फेदमा केराको पात ओछ्याएर थालमा कलश, अक्षेता-अदुवा अनि धूप र दियो जलाई त्यस घरका इष्टचारी देवता, पञ्चवती देवताहरूलाई सम्झी मुन्धुम भन्नु पर्छ। त्यसपछि एउटा कुखुराको भाले र कलश तयार पार्नु पर्छ। बेला तोकिएअनुसार गृहस्वामीले दियो जलाएर थालमाथि राख्नु पर्छ। मुल खाम्बामा भालेको खुनको भोग दिनु पर्छ अनि बाहिरी पट्टिको प्रत्येक खाम्बाहरूमा पनि भालेको खुनको भोग दिँदै तीन जना कन्या केटीहरूलाई अघि राखिएको दियो कलश बोकाइ घरको सम्पूर्ण परिवारलाई अघि लगाएर घरको बाहिरपट्टि देब्रेदेखि दाहिनेतर्फ तीन पल्ट परिक्रमा गर्नु पर्छ। यसपछि घरको मुख्य व्यक्तिले अधिका कन्या केटीहरूलाई दही-चामलको टिका लगाइ दिएर दक्षिणा पनि दिनु पर्छ। घरको वरिपरि परिक्रमा गर्दा विजुवाले घरको समृद्धि र परिवारको रक्षाको निम्ति कुल देवतालगायत अन्य देवी-देवताहरूलाई पुकार्दै आशिर्वाद माग्नु पर्छ। तर आजभोलि कसैले उक्त रीति नगरेर ब्राह्मण पूरोहितहरूलाई यज्ञ तथा होम गर्न लगाउने चलन पनि छ। त्यसपछि चुल्हा वा बोकोलीको (अगेना) स्थापना गरिन्छ। नयाँ घरमा प्रथम पल्ट कुल देवको रूपमा चुल्हा ढुङ्गालाई स्थापना गर्दा सर्वप्रथम घरको कुन कोठामा स्थापना गर्ने हो सो निर्णय लिनु पर्छ। त्यो कोठा सकेसम्म अलगग हुनु पर्छ, जहाँ अन्य जातिका व्यक्तिहरूले पस्न नपावस् साथै त्यो कोठा चुल्हादेखि उत्तरतर्फ हुनु पर्छ। सो कोठामा चुल्हा-ढुङ्गा स्थापना गर्ने ठाउँ बनाउनु पर्छ।

चुल्हा स्थापनाको निम्ति तीनवटा ढुङ्गा चाहिन्छ। आफ्नो पुरानो घरको चुल्हा ढुङ्गा छ भने नयाँ खोज्न पर्दैन। स्थापना गर्ने कोठामा चुल्हा ढुङ्गा पुरयाएपछि विजुवाले मुन्धुम बखान्दै चोखो पानी, रक्सी, जाँड आदिले ती चुल्हा ढुङ्गाहरूलाई शुद्ध पाउँदै अदुवाको स-सानो टुक्रा पनि चढाउनु पर्छ। त्यसपछि ती तीनवटा ढुङ्गाहरूलाई विजुवाले उत्तरतर्फ सेरलुङ, त्यसको ठीक दाहिनेतर्फ मादालुङ र देब्रेतर्फ रेरलुङ भनी नामहरू दिएर गाढ्नु पर्छ र बोकोलीको स्थापना हुन्छ। त्यसपछि विजुवाले नयाँ चुल्हा वा बोकोलीमा आगो जलाएर चुल्हा-ढुङ्गाको टुप्पामा अदुवाको टुक्राहरू चढाइ मुन्धुम गर्दछ। "...हामी सबै सन्तान एउटै सामेत-पाछा भेला भएर नयाँ अगेनामा तिमी पुर्खाहरू जति जना छौ सबैलाई चोखो चिण्डोको जाँड, पानी चढाउँदैछौं अनि यहाँ आएर बसी दिने बिन्ती गर्दैछौं। तिमीहरू खुशी भई यहाँ बसेर हाम्रो रक्षा गरी दिनु होस्" (मुपलिंगे २०१३) भनी फलाक्नु पर्छ।

विभिन्न थुलुङहरूमा प्रायः रीति-थितिहरू मिल्दछ तर कुलपितृको पुजा भिन्नभिन्नै प्रकारले गरिने चलन छ। कुनै थुलुङले सालन्ने गरिने कुल पितृ पुजामा मध्य दिउँसो गर्छन् भने कसैले रातीको मध्य रातमा गर्छन् अनि कुसैले कुखुराको भाले भोग दिन्छन् भने कसैले शुद्ध फूल मिठाई आदि चढाएर कुल पितृलाई मनाउने गर्दछन्। यसरी थुलुङहरूले आफ्नो सामेत-पाछाअनुसार कुलपितृ गर्दछन्। तर जस्तो भए पनि अधिका थुलुङ पिता-पुर्खाहरूले जसरी गर्थे त्यसैलाई अनुशरण गर्नु उचित हुन्छ नभए भविष्यका पिढीहरू अन्योलमा पर्न सक्छ।

२.३.३. न्वारान तथा जन्म संस्कार

घरमा नवजात शिशुको जन्म भएपछि ६ दिनमा पुत्रको र पुत्रीको पाँच दिनमा न्वारान संस्कार गरिन्छ। यसरी नवजात शिशुहरूको न्वारान गरिँदा सर्वप्रथम घरलाई गोबरले लिपपोत गरी चोखो बनाउनु पर्छ अनि नवजात शिशुलाई नुवाई दिएर आमा आफै पनि

सफा बन्नुपर्छ। अनि आफ्नै घरको बोज्यू (मीमी) वा गाउँघरको आफ्नै जातको बोज्यूहरूले नवजात शिशुलाई सर्वप्रथम गलामा माला र कम्मरमा कन्दनी बाँधिदिनु पर्छ साथै खुट्टामा कल्ली र दुवै हातमा चुरा पनि लगाइदिनु पर्छ अनि अन्तमा नयाँ लुगाको वस्त्र वा भोटो जस्तै भए पनि लगाइदिनु पर्छ। यसरी कार्य गर्दा घरका बुढा-पाका वा विजुवाहरूले बोकोलीमा आगो जलाएर मुन्धुम गर्नुपर्छ। "...यस चोखो र पवित्र चुल्हामा बास गरेका शक्तिरूपी देवी-देवता तथा पुर्खाहरू आज तिमीहरूको शाखा-सन्तानमा नयाँ शिशुले जन्म लिएको छ। (शिशुको सामेत-पाछा र नाम भन्नुपर्छ) यस नानीलाई तिमीहरूले पूर्ण शक्ति दिनु अनि सँधै रक्षा गर्नु" (मुपलिंगे २०१३) भनी पुकार्नु पर्छ।

न्वारानमा छोराको जन्म भएको छ भने कुखुराको भाले काट्नु पर्छ अनि छोरीको जन्म भयो भने पोथी कुखुरा काट्नु पर्छ। यस कार्यमा गाउँ-घरका सबै इष्टमित्र बोलाई प्रिति-भोज खुवाउनु पर्छ। भोज खाने वा खुवाउने क्रममा सर्वप्रथम दुनामा एक भाग बोकोली (अगेना)को निमित्त र अन्य दुई भाग बाहिरका देवी-देवताको नाममा कतै चोखो ठाउँमा राखिदिनु पर्छ। त्यसपछि सुत्केरीको निमित्त एक भाग पस्किदिनु पर्छ। त्यसपछि मात्र अन्य इष्टमित्र र परिवारका सदस्यहरूलाई प्रिति-भोज वितरण गरिन्छ। भोज खाइसकेपछि शिशुको बाजे-बोज्यू, आमा-बाबु वा अन्य कसैले शिशुको नामकरण गर्नु पर्छ।

२.३.४. भात खुवाई

नवजात शिशु जब ६ महिना पुग्छ तब भात खुवाई कर्म गर्ने परम्परा हुन्छ। यो कर्म गर्दा शिशुलाई नुवाई अनि घर चोखो पारी घाउँ-घरका वृद्ध-वृद्धाहरूलाई बोलाई शिशुको भात खुवाउने साइत कति बेला निस्केको छ, त्यसै समयमा एउटा कलश बनाई थालमा थोरै चामल र त्यसमाथि एउटा दियो लगाएर राखिदिनु पर्छ। शिशु पुत्र छ भने सेतो टोपी र दौरा लगाइदिनु पर्छ अनि पुत्री छ भने सेतो जामा लगाइदिनु पर्छ। चामलको

टिकादेखी लिएर सबै खानेकुरा बोकोलीमा चढाई विन्ती गर्नु पर्छ साथै पाखाका देवी-देवतालाई पनि चढाउनु पर्छ। कन्या केटीको काखमा राखेर शिशुलाई सर्वप्रथम घरका माता-पिताले चाँदीको ढक्किले प्रत्येक खानेकुराहरूलाई छोएर पहिला शुद्ध दही र चामलको टिका लगाइ दिएर त्यही ढक्किले खाना खुवाउनु पर्छ। शिशुलाई टिका लगाउँदा ती कन्या केटीलाई पनि लगाइदिनु पर्छ अनि क्रमैसँग घरका तथा गाउँका सबै इष्टमित्रले पनि टिका लगाउँदै भात खुवाउनु पर्छ। यो शिशुहरूप्रतिको एउटा महत्त्वपूर्ण कर्म हो।

२.३.५. छेवर कर्म

पुत्र जब तीन वर्ष पुग्छ तब छेवर कर्म अर्थात् केस काट्ने रिती-रिवाज पालन गरिन्छ। मावली मामाले केस काटिदिनु पर्छ। जुन दिन नानीको छेवर गरिन्छ त्यस दिन पनि घरका कसैले बिहानै नुवाई घरलाई लिपपोत गर्नु पर्छ। शिशु तीन वर्ष पुगेको वर्ष विशेषगरी दशैं-तिहराको छेक पारेर वा मङ्गसीर महिनामा सो कार्य गर्नु पर्छ। छेवरी नोकस्योहरूले मूल चुल्हामा आगो जलाएर कटौरामा चोखो पानी अनि मर्चा, कोदो हालेर तीतेपातीको तीन मुन्टाले चुल्हा ढुङ्गा वा बोकोलीहरू चोख्याउँछन् र आफ्नो कुलपितृ देवगणलाई सबै कुरा वृत्तान्त बताउँदै शिशुको स्वास्थ्य र शिक्षा-दिक्षाको लाभ राम्रो होस्, रोग-कष्ट आदि नलागोस् अथवा हटाई दिने प्रार्थना गर्दछन्। यस हर्षको शुभ-उपलक्ष्यमा गाउँ-घरका इष्टमित्र आफन्तहरू सबैलाई निम्त्याउँछन्। यस कार्यको निम्ति आफ्नै मावली मामाले नानीको केस काटिदिनु पर्छ। यदि मावली मामा छैन भने पर्ने मामाले काट्ने चलन छ। फेरि छेवरको तीन दिन बातमा केस काटेर दोहोरयाउनु पर्छ वा पर्ने रीति छ। सो काटिएको केसलाई एक जना कन्या केटीले एउटा टपरीमा थाप्नु पर्छ अनि मामाले खोला-खोल्चातिर लगेर बगाई दिनुपर्छ। त्यसपछि एक माना चामल, एक बोतल रक्सी र यथाशक्य रूपयाँ थालमा राखेर घरको माता-पिताले ढोग गरी मावली मामाको शिर उठाउँदै "...हजूरले आज हाम्रो पुत्रको सानो कर्म सफल गरिदिनु भयो। यसमा हामी

घर-परिवार एक दमै खुशी छौं। यसर्थ हजूरको शिर उठाई दिदैछौं, हाम्रो कुनै गल्ती भएको छ अथवा भूल भयो होला, हामीलाई माफी दिनुहोस्” (मुपलिंगे २०१३) भनी विन्ती गर्नुपर्छ अनि ती कन्या केटी जसले अघि टपरामा केश थापेका थिए, उसलाई पनि दही-चामलको टिका लगाइ दिएर दक्षिणा दिनुपर्छ।

२.३.६. विवाह संस्कार

२.३.६.१. छोराको विवाह रीति

थुलुडमा मागी विवाह, चोरी विवाह, आदि सबै प्रकारका विवाह गर्ने चलन छ।

छोराहरूले जातको बुहारी विवाह गरी एक्कासी घरमा ल्याउनु हुँदैन। केही क्षण अन्य कसैको घरमा राख्नु पर्छ। दुल्हाको घरमा सबै बन्दबस्तो गरी गाउँका सबै आफन्ता इष्टमित्र, बुढा-पाकाहरूलाई बोलाइपश्चात् मात्र दुल्हा र दुल्हीलाई घरमा ल्याइन्छ। आमा वा आमा समानका स्त्री जातिले दुल्हीको दाहिने हातमा पन्नेर घरभित्र लानु पर्छ अनि बुहारीलाई चुल्हामा देखाउँदा चोखो पानी र तीतेपातीले चोख्याउँदै मुन्दुम गर्नु पर्छ। बुढा-पाकाहरूले भन्नुपर्छ “...बाजे बोजूहरू हाम्रो शाखा सन्तानमा छोरा वा नातीहरूले अर्का परिवारका छोरी-चेली बुहारी बनाई हाम्रो घर परिवारमा भित्र्याएको छ। यसमा उनीहरूलाई राम्रोसँग रक्षा-क्षमा गरी दिनु साथै आफ्नो बुहारी भनी सँधै स्वीकार गरी दिनु” (मुपलिंगे २०१३)। जातको बुहारीलाई चुल्हामा देखाइसकेपछि सबै घरका माता-पीता वा ठूलाहरूले दुल्हा-दुल्हीलाई टिका लगाइदिएर अन्य आफन्ताहरूसित पनि दुल्हा-दुल्हीलाई चिनाउनु पर्छ अनि त्यही दिन नै सिन्दुर पोतेको कार्य गर्ने चलन पनि छ। बुहारी ल्याएको तीन दिनपश्चात दुई जना कलिया केटीको घरमा पठाउनु पर्छ। ती दुई कलियालाई पहिले एक-एक बोतल रक्सी र पाँच-पाँच रूपयाँ पैसा राखेर कलियाको निमित्त विन्ती गर्नु पर्छ। “...हजूरहरूलाई विन्ती गर्दैछौं हाम्रा छोराहरूले फलानोको छोरी-चेली बुहारी बनाई घर-परिवारमा ल्याएकोछ र अब हजूरहरूले जसरी हुन्छ यो कार्य

अन्त नभईसम्म यो कामको भार लिदिनु पर्छ” (मुपलिंगे २०१३) भनी विन्ती गर्नुपर्छ। कलियाहरूले केटीको घरमा गई सबै चाँजो मिलाउँछन्। सोहि रीति जात भाईको छोरी-चेली बुहारी बनाएर ल्याउँदा मात्र गरिन्छ।

जातको बुहारी ल्याउँदा जुन प्रकारले गरिन्छ सोहि प्रकारले अन्य जातको बुवारी ल्याउँदा पनि गरिन्छ। तर अन्य जातको बुहारी ल्याउँदा भने पहिला नै मूल चुल्हामा देखाउनु हुँदैन अनि त्यही दिन सिन्दुर-पोते पनि गर्नु हुँदैन। जुन दिन दाल-भात गरिन्छ त्यसपश्चात् मात्र अन्य जातको बुहारीलाई मूल चुल्हामा देखाइ सिन्दुर-पोते गरिदिने चलन छ, अनि छोरोले कुन जातको बुहारी ल्याएको छ, त्यही जातकै एक जना र अर्का आफ्नो जातको गरी दुई जना जोडी कलिया बनाएर उनीहरूलाई पनि उक्त कलियाहरूलाई जस्तै विन्ती गरी केटीको घरमा पठाउने चलन छ।

२.३.६.२. छोरीको विवाह रीति

छोरीहरू जात-भाइसँग गयो भने छोराहरूको झैं तीन दिनमा सामेल कलिया आइपुग्नु पर्छ। तीन दिनभन्दा ढिलो भयो भने कुटुम्बवालालाई दण्ड दिने वा जरिमाना तिराउने अधिदेखिको चलन छ। त्यसैले उनीहरू तोकिएको समयमै आइपुग्नु पर्छ। कलियाहरू आउँदा पनि सरासरी केटीको घरमा आउनु हुँदैन। सर्वप्रथम उनीहरूले केटीको काका वा बढाको घरमा आएर रक्सी, रूपयाँको मुद्रा सगुन वा कोसेलीको रूपमा राखेर वातुड (एकै सन्तानको दाजु-भाइ) भाइ पक्रिनको निम्ति विन्ती गर्नु पर्छ। “...हामी फलानो ठाँउ वा गाउँबाट आएका हौं र तपाईंहरूको छोरी-चेली हाम्रो गाँउ-घरमा नै ल्याएको छ र कुनै शोक, सुर्ता गर्नु पर्दैन, आफ्नै जात-भातको साथमै छ” (मुपलिंगे २०१३) भनी अधिदेखि चलिआएको रीतिअनुसार उनीहरूलाई निवेदन गर्नु पर्छ। केटीको घरमा वातुड भाईले सबै कुरा जनाएपछि कलियाहरूले चाँहि सर्वप्रथम ढोका खोलाउनी दुई बोतल रक्सी राखी विन्ती गर्नु पर्छ। “...हामी टाढाबाट घुम्दै यहाँ बास पाइन्छ कि भनेर

हजूरहरूको घर-दलानमा आइपुग्यौँ" (मुपलिंगे २०१३) भनी विन्ती गर्नु पर्छ। यो विन्ती सुनेर घरको गाजीले "...ल ठिकै छ तपाईंहरू टाडाबाट आउनु भएको रहेछ र हामी बास दिन्छौँ भित्रै पस्नुहोस् " (मुपलिंगे २०१३) भनी अनुमति दिन्छ। अनुमति भएपछि मात्र कलियाहरू भित्र पस्नु पर्छ।

यसपछि गाजीलाई कलियाहरूले दुई बोतल रक्सी र एक-एक रूपयाँको मुद्रा राखी एकदमै नम्र भावमा भन्नु पर्छ। "...हजूरहरूको घरमा सुन्दर फूलको बगैँचा रहेछ र त्यस बगैँचामा हाम्रो घर-गाउँबाट एउटा भमरा घुम्दै आउँदा त्यस बगैँचाबाट उसलाई मन परेको एउटा फूल टपक्क टिपेर लगेछन् र यही सु-समाचार लिएर हामी हजूरहरूको घर-आँगनमा आइपुगेका छौँ"(मुपलिंगे २०१३)। त्यसपछि "...को सित गयो ?, कुन जातसँग गयो ?, घरको अवस्था के कस्तो छ ?, हाम्रो छोरी-चेली राजीले गयो कि ? बिराजीले गयो कि ?, जबरजस्ती पो गरयो कि ?" (मुपलिंगे २०१३) भनी गाजी वा घरको मानिसहरूले सोध-खोज गर्नुपर्छ, सो शोधिएको प्रश्नको सम्पूर्ण जवाफहरू ती दुई जना कलियाहरूले राम्रोसँग नम्र भावमा भन्नु पर्छ। यति भइसकेपछि फेरि कलियाहरूले सोधनीको एक बोतल रक्सी र एक रूपयाँको मुद्रा सगुनको रूपमा राख्नु पर्छ। "...हजूर अब हामी कहिले आउनु पर्ने अनि के-के दस्तुरहरू ल्याएर आउनु पर्ने हो ?" (मुपलिंगे २०१३) भनि एकदमै नम्र भावसँग सोध्नु पर्छ। घरको सबै गाजीहरूले सर-सल्ला गरेर सम्पूर्ण दस्तुर बताइ पठाउँछन् अनि अन्तमा फेरि कलियाहरूले बिदौरी दस्तुर एक बोतल रक्सी र एक रूपयाँको मुद्रा राखेर भन्नु पर्छ। "...हजूरहरूसँग हाम्रो सबै बातचित तथा सर-सल्ला राम्रोसँग भयो र हामीहरू अब बिदा माँग्दछौँ" (मुपलिंगे २०१३) भनी बिदावारी गर्नु पर्छ ।

गाजीघरले कलियाहरूलाई दुई-तीनपल्ट बोलाएर अन्तमा छिनाफानालगायत विवाहको दिनको निर्णय तय गरी पठाउँछन्। यो निश्चय भएको दिन सबै रीति-भाती पुरा

गर्नु पर्ने हुन्छ। त्यही दिन नै छोरीहरूलाई बाधदाता दिने पनि निश्चय गरी कलियाहरूलाई सम्पूर्णको चिट्टा बनाएर पठाउँछन्। तोकिएको दिन कलियाहरूले लिखित सामग्रीहरू साथै जन्तीहरू कतिजना ल्याउनु पर्ने सो गाजीघरबाटै तोकिएका हुन्छ, त्यहि तोकिएको जन्ती ल्याएर आउनु पर्छ।

२.३.६.३. छोरीलाई बाधदाता दिने रीति

बाधदाताको निमित्त विशेष गरी निम्नलिखित सामग्रीहरूको आवश्यकता पर्दछ।

१. एउटा सानो ताँबाको भाँडा,

२. केही ढक्की रूपयाँ।

बाधदाता दिँदा दुल्हा-दुल्ही अनि दुल्हाको माता-पिता, कलिया र दुल्हीका गाउँ-घरका बुढापाका, शाखा-सन्तान अनि दुईजना बुढौलीहरू लगायत दुल्हीका माता-पिता आदि सबैलाई मूल बोकोली (चुल्हा) मा बोलाएर सबैको उपस्थितिमा "...जुवाइँ हाम्रो छोरी-चेली आजदेखि सदा-सर्वदाको लागि तपाईँलाई सुम्पिदैं छौँ र तपाईँहरू राजी-खुशीले विवाह गर्नुभयो र हाम्रो छोरी-चेली अहिले सुन-चाँदी जस्तो देखेर लानु हुँदैंछ, भविष्यमा पितलको पत्थुर जस्तो त बनाउनु हुँदैन होला" (मुपलिंगे २०१३) भन्दै जुवाइँलाई सोध्नु वा सम्झाउनु पर्छ। अनि यस्तै प्रकारले दुल्हाका माता-पितालाई पनि सम्झाउनु पर्छ। मूल चुल्हामा आगो जलाइ भन्नुपर्छ। "...आज यस चुल्हा-ढुङ्गामा बस्ने शक्तिरूपी भएको देवी-देवता जस्तो तिमी बाजे-बोज्यूहरूको अघि मुन्धुम विधिद्वारा सम्झाई बुझाई आफ्नो सामेत-पाछाले तिमीहरूको नाममा आठवटा सुँगुर मासुको चोक्टा, तिमीहरूले खाने-पिउने सम्पूर्ण समान चढाएका छौँ। जुवाइँ (नाम, सामेत-पाछा भन्नुपर्छ) -ले आजदेखि हाम्रो छोरी-चेली लगिरहेछ, यसमा तिमी बाजे-बोज्यूहरू सबैलाई छोडेर अर्को वंश-सन्तानमा जाँदैंछ, उसलाई आजदेखि सुख शान्ति राखी दिनु है" (मुपलिंगे २०१३) भनी पुकार्नु पर्छ।

अधिको रूपियाँ ढक्कीहरू ताबे भाँडामा लगाएर एउटा ढक्कीले चाहिँ ताबे भाँडाको बिट्मा हिकाउँदै "...हाम्रो छोरी-चेली आजदेखी हाम्रो चुल्हाबाट निकाली जुवाई (नाम, सामेत-पाछा जनाउनु पर्छ) भएको घरमा सदैवको निम्ति पठाउँदै छौं, अब हाम्रो माया-मोह मात्र हो र एक दियोँ, दुइ दियोँ, तीन दियोँ भन्नु पर्छ" (मुपलिंगे २०१३)। त्यो भाँडा र रूपियाँको ढक्कीचाहिँ माइती, बाबु-आमाले सदैवको निम्ति छोरी-चेलीको चिनो भनी राख्नु पर्छ।

विवाहको अन्तिम कार्य सकिएपछि जन्तीलाई बिदाई दिने मुन्दुम बखान्नु पर्छ "...आज यसै घरका कुल-पितृका भण्डार बाजे-बोज्यु, चुल्हामा भएका सम्पूर्ण देवगण तथा मानेर ल्याएको सम्पूर्ण इष्टचारी देवता अनि पञ्चवती देवी-देवताहरू हामी छोरी-चेलीलाई दुःख, कष्ट नदिनु, आज तिमीहरूलाई यसै मन्दुमद्वारा बाचा-बन्धन गर्दैछौं" (मुपलिंगे २०१३)।

यी रीति थुलुङको छोरी-चेलीहरू आफ्नै जात-भाईहरूसँग विवाह गरयो भने मात्र आवश्यकता पर्छ। अन्य जातसँग विवाह भयो भने सो रीति गरिँदैन।

२.३.७. मृत्यु संस्कार

सर्वप्रथम थुलुङ परिवारमा कसैको मृत्यु भए, जुन ठाउँमा प्राण गएको छ त्यो ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सार्नु पर्छ। मृतकले अघि लगाएको शरीरको लुगा फेरिदिनु पर्छ। मृतकको शिर दक्षिणतर्फ पारेर राखिदिनु पर्छ। यसपछि हरियो बाँस वा परेङ्गको आठ-दश ऐँची लामो दुईवटा चोङ्गेहरू उल्टापट्टि पारी बनाउनुपर्छ र एउटा चोङ्गेमा चोखो पानी र मर्चा हालेर मृतदेहको शिरपट्टि भित्तामा ठाडो पारेर राखनुपर्छ अनि अर्को चोङ्गेमा चाहिँ सुन-पानी चोखो हालिदिनु पर्छ। बाँस अथवा परेङ्गको एउटा सानो धनु-काँड र चोङ्गेसँग ठडाएर राखनुपर्छ। धनु-काँड र चोङ्गेको छेउमा मृतक पुरुष भए एउटा सानो पुरानो खुकुरी अनि स्त्री भए सानो हसियाँ वा खुर्पी राख्नु पर्छ। मृतदेहको शिरमा दियो, कलश तथा धूप

जलाउने चलन थुलुडहरूमा छैन अर्थात् अन्य जातले जस्तो धुप जलाउनु हुँदैन। मृतकको गला, हात-खुट्टामा सुनाखरी फूलको डण्ठी मसिनो काटि माला उनेर लगाई दिनु पर्छ। यसपश्चात् मृतक पुरुष भए भाले चल्ला र स्त्री भए पोथी चल्लाको दुई पट्टीको पखेटा दाहिनेको दाहिनेपट्टि देब्रेको देब्रेपट्टिनै मृतकको कोखीलामा च्यापिदिनु पर्छ। यसपछि मृतकको सम्पूर्ण शरीरलाई मुख खुल्ला राखेर सेतो कफनले ढाकी दिनु पर्छ। जब कोही मृत्यु भयो भन्ने सन्देश फैलिन साथ गाउँ-घरको इष्टमित्र बुढा-पाका साथै नजिक छ भन्ने नोकस्यो (विजुवा) हरू बोलाइ घरको मुल चुल्हामा आगो जलाएर त्यसको वरिपरि बस्नु पर्छ अनि मृतकलाई कफनले ढाकेपछि बाँसको प्रायः तीन ऐँचीको लामो सातवटा सुइरो बनाएर कफनको दुईपट्टिको लुगा खिलेर मोडिदिनु पर्छ। ती सुइरोहरू जुन व्यक्तिले कफनमा खिल्छ पछि चिहानमा पनि मृतदेह राखेपछि त्यही व्यक्तिले निकालेर छेउमा राखिदिनु पर्छ। यतिन्जेल एउटा सानो भाँडामा एक मानाको भात पकाइराख्नु पर्छ। त्यसपछि परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूले र आफन्ताहरूले अघिको चोङ्गेले मृतक व्यक्तिको मुखमा अलि-अलि पानी खुवाउँदै विदाईको निम्ति ढोग गर्नु पर्छ। त्यसमा नोकस्योहरूले मुन्धुम बखान्छन्। "...फलानो मृतक तिमी आजदेखि यस धरतीमा तिम्रो शरीर मात्र हामी सम्पूर्ण मनुष्यको शाखा सन्तानलाई छाडी टाडा भयौ। यसैले हामी सम्पूर्ण दाजु-भाई, माता-पिता शाखा सन्तानले चोखो पानी र तिमिले खाने सम्पूर्ण भोजनहरू तिम्रीलाई खुवाउँदैछौं। तिमिले आमाको कोखमा बासलिँदा भाविले यति नै लेखिदिएको रहेछ। अब तिमिले सन्तोष गर्नु, भूत-प्रेत, सिंह-सीन्डेको पासमा नजानु आफ्नो कुल-पितृको साथमा बस्नु अनि फेरी पनि तिम्री मनुष्यको चोलामा आउनु भोलिको दिनमा तिम्रीलाई विजुवाले बोलाउँदा कहीं नभुली आउनु है" (मुपलिंगे २०१३)। यति भनेर सम्पूर्ण परिवार, शाखा-सन्तान आफन्ताहरूले मृतकलाई दुई पल्ट पानी खुवाउँछन्। त्यसपछि मृत देहलाई एउटा हरियो बाँसमा मात्र सलक्क बाँधेर विशेष गरी आफन्ता वा आफ्ना सन्तानहरूले काँधमा हाली वन लाने चलन छ अनि दफन गरिने स्थलमा

पुरयाएपछि मृतकलाई काठको बाकसभित्र लगाएर चिहानमा हालिन्छ।

घरको मूल चुल्हाबाट तीनवटा अगुलो एकजना बुढो व्यक्तिले लिई मृतकको अघि हिड्नु पर्छ अनि यसमा अघिको धनु-काँड, खुकुरी, चोङ्गे सबै सामग्रीहरू बुढो व्यक्तिहरूले बोकेर लानु पर्छ अनि सेतो कपडामा सतबिऊ, पलबिऊ आदि छुट्टै हिड्नु पर्छ। यो थुलुडहरूको धेरै अघिदेखिको परम्परा हो। अघि भाँडामा पकाएको भात पनि साथै लानु पर्छ। चिहानमा पुगेपछि चुल्हाबाट लगेको तीनवटा अगुलोहरू जोडेर नजीकमा आगो जलाउनु पर्छ। चिहान खन्नुभन्दा अघि विजुवाले निर्दिष्ट स्थानको चार सुर र वरिपरि एक बोतल जाँड र एक बोतल रक्सीले आचमन गर्नुपर्छ र त्यसको चारै दिशामा एक-एक रूपयाँको मुद्रा राखेर जमीन मृत व्यक्तिको निम्ति किन्ने रीति गरिन्छ। शवको निम्ति तयार गरिएको चिहानमा तीनपल्ट परिक्रमा गरिन्छ अनि बखानिन्छ "...यो स्थानभित्रको भूत-प्रेत, सिंह-सिन्डे, सबै अन्य ठाउँमा भाग्नु यदि भागेनौ भने तिमीहरूलाई आगोले जलाएर भस्म गरिदिन्छौं। आजदेखि यो ठाउँ फलानो मृतकको नाममा भयो है" (मुपलिंगे २०१३)। भनी चारदाम एक पैसा लगाएपछि एक जना खनेको खाँडलमा पसेर त्यसभित्र रहेको पात-पसिङ्गर सेउलाले सफा गरिदिनु पर्छ र कसैको पाइलाको छाप छ भने मेटाइ दिनु पर्छ।

त्यसभन्दा अघि एउटा कुखुराको चल्ला, एउटा थुन्से, तीनवटा सिस्नुको डण्ठी, बाँसको पन्ध्र- बीस वटा सिटाहरू, एक बिटा खर र पाँच-छ फुट लामो दुईवटा ऐंसेलु काँडाको सिटाहरू यो ऐंसेलु पाएन भने तीतेपातीको सिटा भए पनि हुन्छ तयार गेरको हुनुपर्छ। त्यसपछि शवलाई बाकससितै खाँडलमा हाल्नु पर्छ अनि अघि कफनमा सुइरो खिल्ने व्यक्ति खाँडलमा पसेर अघिको सातैवटा सुइराहरू अनि गलामा लगाइ दिएको सुनाखरीको माला, काखीमा च्यापेका चल्लाका पखेटाहरू सबै निकाली दिनु पर्छ। त्यसपछि मुख्य विजुवाले देब्रे हातले थुन्सेको बीट र दाहिने हातले सिस्नुको बिटा र

अलिकति खरसितै चल्लाको खुट्टा समातेर खर जलाउनु पर्छ र थुन्सेमा मृत व्यक्तिसित अरूको सातो छुट्याउँदै बखान्छन्। "...फलानो मृतक ल है आजदेखि तिमी यहाँ बास गरेको छौ। तिमीलाई यहाँ राख्न आएका छौ। तिम्रो मित्र एवं शाखा-सन्तान र मलामीहरूको सातो तिमीदेखि चुट्याउँदै छौ। तिमीले कसैको सातो हंस नलानु है। भोलिको दिनमा विजुवा-झाँक्रीहरूले गाली गर्ला" (मुपलिंगे २०१३)। त्यसपछि चल्लालाई छोडिदिन्छ। त्यसलाई अन्य कसैले लगेर पाले हुन्छ।

त्यसपछि पहिले देब्रे हातबाट छोराहरूले शवलाई तीनपल्ट मट्टि दिन्छ अनि परिवारका अन्य सदस्यहरूले र मलामीमा जानेहरूले मृत देह पुर्ने क्रममा अधिको ऐंसेलु काँडाको एउटा सिटा उल्टा पारेर छुरीले सातवटा खुडकिलो बनाएर एउटा शिरपट्टि र अर्को खुट्टापट्टि राखेर पुर्दै जानु पर्छ। खुट्टापट्टिको काँडा पुरै पुरिदिनु पर्छ। तर शिरपट्टिको बिस्तार-बिस्तार निकालिदिनु पर्छ। शवको बाकसमुनि एकपल्ट चेप्टो ढुङ्गा छाप्नु पर्छ र पूरा पुरिसकेपछि अन्तमा फेरि एकपल्ट ढुङ्गा छापेर तीन तह पुरयाउनु पर्छ। शवलाई माटोले पुर्ने काम पूरा भएपछि बाँस वा मालिङ्गोको सिटाहरूले चिहानमाथि एउटा सानो छाप्रोको आकार बनाएर खर वा परालले छाउनुपर्छ। छाप्रोको चार सुरको लामा-लामा खाँबालई चोयाले वरिपरि एक फन्को लगाएर बाँध्नु पर्छ र चोयाको दुईतर्फ अघि शवको काखीमा च्यापेको चल्लाको पखेटा झुण्डाइ दिनु पर्छ। अनि अधिको धनु-काँड, खुकुरी वा खुर्पी शिरपट्टि राखिदिनु पर्छ। त्यसपछि पुजारीहरूले जाँड र रक्सीको अर्घ्य चढाउँदै मृतात्मा जानु पर्ने पिता-पुर्खाको टुङ्गोको र गर्नु पर्ने यात्राको वर्णन गर्दै आत्मा-शान्तिको निम्ति प्रार्थना गरिदिन्छ।

मृतदेहलाई जङ्गल लाँदा घरको पूर्व ढोकाबाट निकालिन्छ। शवलाई निकालिसके पछि कसैले गोबरले चुल्हा कोठादेखी उल्टा लिप्टै सङ्घारसम्म निकाल्नु पर्छ। त्यसपछि घरको नजिक दोबाटोमा आगोको भुप्रो, कलश पानी र एक बिटा तीतेपाती बनाएर

राखिदिनु पर्छ। जब मलामीहरू फर्केर आउँछ, त्यो भुप्रो टेकेर कलशको पानी तीतेपातीले शरीर र शिरमा छर्कदै शद्धीकरण गर्छन्। मृतदेहलाई दफनाएको भोलिपल्टदेखी प्रत्येक बिहान तीन दिनसम्म दुई-चार बुढ-पाकाहरूले वा विजुवाले एक सरो केराको पातको दुनामा घरमा जे भान्सा छ, लगेर चिहानको शिरपट्टि राखिदिनु पर्छ। मृतात्माले ती खानेकुराहरू लिन आउँछ भन्ने विश्वास छ। अनि खानेकुराहरू लाँदा मुल चुल्हाका तीनवटा अगुल्लो पनि लानु पर्छ र बखान्नु पर्छ। "...फलानो मृतक ल है तिमीलाई यो खाना-पीना, पिउने चोखो पानी, तिमीले सँधै खाने मद-मदिरा दिँदैछौं, तिर्खायौ होला, जाडो पनि लाग्यो होला। यसर्थ आगो पनि दिँदैछौं। तिमी आफ्नो सन्तानहरू खोजेर उनीहरू भएको ठाउँमा जानु है" (मुपलिंगे २०१३)। थुलुडहरूमा मरौको जुठो अर्थात् नुन-तेल बार्ने चलन छैन।

२.३.७.१. शुद्धिकरण संस्कार

थुलुडमा यदि कसैको मृत्यु भएको छ भने तीन दिनमा शुद्धि कार्य गरिन्छ। कोही थुलुडहरूले भने एकै दिनमा पनि शुद्धि कार्य गर्दछन्। शुद्धि कार्यको दिन मृतकका परिवारले बिहानै नुहाउँदछन्। गोबरले घर बाहिरभिन्न लिपपोत गर्दछन् अनि विजुवाले चुल्हामा आगो जलाएर चोखो पानी र मर्चाले चुल्हा आचमन गरी चोख्याउँछन्। त्यसपछि मुन्धुमद्वारा कुलदेवगणलाई शुद्धिकार्यको निम्ति आशिर्वाद माँग्दछन्। त्यस दिन सबै मलामीहरूका निम्ति पकाइएका सबै प्रकारका खानेकुरा स-साना दुनामा अलि-अलि हाली एउटा नाङ्लोमा राखेर मूल ढोका अघिल्लिर अर्थात् आँगनमा राख्दछ। साथै त्यस नाङ्लोमा एउटा फाल्टो दुना पनि राखिन्छ।

त्यसपछि मृतात्मालाई पुकार्दै भन्छन्। "...आज तपाईंको परिवारले तपाईंलाई अन्तिम पल्टको खाना-पीना दिँदैछन्, सो स्वीकार्नु होला। भोलिदेखि तपाईंको खान-पानको बन्दोबस्त सबै स्वर्गको पीता-पुर्खाहरूले नै गरिदिने छन्" (मुपलिंगे २०१३)। त्यसपछि

परिवार र आफन्ताहरूले देब्रे हातको कान्छी औँलाले सबै दुनाका खानेकुराहरू छुँदै छेउमा राखेको खाली टपरामा त्यो औँला धुनु पर्छ अनि विजुवाले त्यो नाङ्लोको खानेकुरा लगेर कतिपय गाउँका बुढा-पाका तथा अन्य व्यक्ति लिएर मृतकका चिहानको वरिपरि राखिदिन्छन्। त्यसपछि मृतकको नाम पुकार्दै सम्पूर्ण खाना-पिना शवको शिरपट्टि राख्दै मुन्धुम बखान्छन्। “...ल है आज हामीहरूले तिमिलाई अन्तिमपल्ट खाना-पिना दिँदैछौं, सो स्वीकार गर्नु होला। अब भोलिदेखि हामी यसरी कुनै खाना-पिना लिएर आउने छैनौं। आफ्नो भाग्य सम्झि स्वर्गको बाटो जानु। भावीले तिम्रो आयु यति नै लेखिदिएको रहेछ, सन्तोषसँग आफ्नो बाटो जानु है। अब हामी परिवारसित तिम्रो शारिरिक सम्बन्धको साटो आत्मिक सम्बन्ध मात्र छ। घर परिवारलाई आशीर्वाद दिनु” (मुपलिंगे २०१३)।

त्यसपछि चिहानबाट फर्किनुभन्दा पहिले छोराहरूलाई खोलामा लगेर भानिज वा जुवाई पर्ने व्यक्तिले केश काटिदिनु पर्छ। यसरी केशहरू काट्दा एउटा दुनामा थाप्नु पर्छ अनि सो केशलाई सबै कार्य सकिएपछि एक रूपयाँको मुद्रा त्यस दुनामा लगाएर विजुवाले मुन्धुम भन्छन्। “...ल है यो खोला-नालाको नाग-नगेनी, सेती नाग, काली नाग, यहाँको सीमे-भूमे सबै देवी-देवताहरूले रक्षा र क्षमा गरीदिनु होस्” (मुपलिंगे २०१३) भनी सो केश त्यही खोलामा बगाईदिन्छ। त्यसपछि छोराहरूलाई आधा गजको कफनको छोपा बाँधि दिन्छ। त्यसपछि सबै जना घर फर्किन्छ अनि घरमा आइपुगेपछि मलामीहरूलाई फार्से दिने रीति गरिन्छ। नाङ्लोमा एक भाँडा जाँड, एक बोटल रक्सी र केही नगद मुद्रा राखेर आँगनमा उपस्थित मलामीहरूलाई विजुवा वा घर-बाबुले भन्छन्। “...ल है, भला पञ्चहरू हो, हाम्रो घर परिवारलाई आकाशले थिच्यो, धरतीले उचाल्यो र सबैभन्दा ठूलो बिपत् पारिदियो। बिपत्को घडिमा हजूरहरू अघि आएर सहारा दिनुभयो। मलामीको रूपमा मृतदेहलाई उचित संस्कारसित सतमार्ग लगाइदिनु भयो। मृतकको चिहान बनाउँदा कसैलाई चोटपटक लाग्यो होला, भोक तिर्खाले सतायो होला, ती सबै

सामना गर्दै यो कार्य सिद्ध गरिदिनुभयो। यो परिवारमा जुठो परेकोले गाउँका दाजु-भाई, इष्ट-मित्रहरू सबैलाई असुविधा पार्यौं। पुजा-आजा गर्न, धाम-मन्दिरतिर जान बाधा पार्यौं होला। ती सबै असुविधाहरूको निम्ति क्षमा माग्दै आज हजूरहरूदेखि हामी फार्से माग्छौं। यो जुठोदेखि उकासिदिनुहोस् भन्ने विन्ती गर्छौं "(मुपलिंगे २०१३)। त्यसपछि मलामीको पक्षमा कसैले जुठो परेको घर-परिवार आजदेखि फार्से वा शुद्धिकरण भएको घोषणा गरिदिन्छन् अनि घरका स्वामी वा मुख्य व्यक्तिले मलामीहरूलाई पनि फार्से दिन्छन्।

त्यसपछि घरका परिवार र आफन्तहरूले मृतकको नाममा त्यो वर्ष देव-धाम जान, पूजा गर्न, टिका लगाउन आदि बार्ने वा नबार्ने विषयमा पञ्चको समक्षमा घोषणा गर्नुपर्छ। यदि देव-धाम जान, पूजा गर्न, टिका लगाउन बाँदैन् भने परिवारजनले कन्य केटीहरूलाई दही-चामलको टिका लगाइदिएर दक्षिणा दिनु पर्छ। यसरी टिका लगाउनु भन्दा पहिले मृतकको छोराहरूलाई अघि टाउकोमा लगाएको कफनको छोपा खोलिदिएर सेतो ऊनको टोपी लगाइदिनु पर्छ। त्यसपछि सबैलाई छोराहरूले ढोग गर्नु पर्छ। यी सम्पूर्ण कार्य आफ्नै जात-भाइका जुवाई-चेलाहरूले गर्नु पर्छ। यदि छोरी-चेलीहरूले अन्य जातसँग विवाह गरेको छ भने उसले यो कार्य गर्नु हुँदैन। यदि जुवाईहरू भेटाएन भने आफ्नो भानिजहरूले पनि यो कार्य गरिदिन्छन्। यी सम्पूर्ण कार्य सकिएपछि जो व्यक्तिले सो कार्य सफल गरी दिएका छन् उसको शिर उठाइदिनु पर्छ। दुनामा एक माना चामल, दस रूपियाँ र एक बोतल रक्सी राखी उनीहरूलाई विन्ती-भाव गर्नु पर्छ। "...ल है, यो हाम्रो अशुद्ध कार्यलाई तपाईंले शुद्ध गरी दिनुभयो। यसमा हामी सम्पूर्ण घर-परिवारबाट धन्यवाद टक्याउँदछौं "(मुपलिंगे २०१३) भनी ढोग गर्नु पर्छ र यस कार्य सकिएपछि सम्पूर्ण भेला भएका मलामी घर-परिवार, इष्ट-मित्र, शाखा-सन्तानहरूलाई दाल-भात अनि जाँड-रक्सी आदि भोजन गराउनु पर्ने थुलुडहरूको परम्परा छ। यो रीति काल गतिले वा उमेर पुगेर मृत्यु भई राम्रो बाटोमा जाने मृतकहरूको निम्ति गरिने कार्य हुन्।

२.३.७.२. अकाल मृत्यु संस्कार

दुर्घटनामा परेर मर्नेहरू र आत्मा हत्या वा सुत्केरी भई मर्नेहरूको निम्ति शुद्धिकरणकै दिन घरमा धामी तथा विजुवा लगाउनु पर्छ। यसरी नराम्रो भई मृत्यु भएका मानिसको आत्मालाई कुलदेवगणले स्वीकार्दैन र उनीहरू नराम्रो प्रेतात्मा बन्छन् भन्ने विश्वास छ। त्यस्ता प्रेतात्मालाई नोक्स्यो वा माड्पाहरूले नै उचित कार्यद्वारा शान्त गराउन सक्छ भन्ने विश्वास छ। थुलुडहरूको घर-परिवारहरूलाई घरि-घरि बिरामी भइरह्यो भने अथवा उनीहरूमा नाना प्रकारको अनर्थ भइरह्यो भने ग्रह-दशा हटाउनलाई पनि घरमा विजुवा लगाउने गर्छन्। अकालमा मृत्यु भएका मानिसको आत्मालाई चुल्हामा राख्नु हुँदैन। जुन दिन मलामी फार्से हुन्छ, त्यही रात बिजुवा लगाएर त्यस मृतात्मालाई खेद्रु पर्छ।

२.४. निष्कर्ष

कुनै जातिको भाषा र संस्कृतिको संरक्षण गर्नु विशेष समुदायको कर्तव्य हुन्छ। तर थुलुड भाषा र संस्कृतिको विकासका निम्ति संरक्षण भएको देखिन्न। त्यसर्थ थुलुडले पनि आफ्नो छुट्टै पहिचानका निम्ति भाषिक तथा सांस्कृतिक पक्षमा कार्य गर्न आवश्यक देखिन्छ। 'विश्वमा एउटा जाति अनेक मातृभाषा' को उपमासहित विशिष्ट पहिचान बोकेको किरात राई भाषाहरू हुन् (राई अनि राई २०१२)। आज कुनै पनि मुलुकमा बोलिने मातृभाषाहरूको संरक्षण तथा दस्तावेजीकरण गर्नु अनिवार्य भएको छ। किनभने देशमा बोलिने कुनै पनि भाषा त्यस राष्ट्रको अमूर्त र अस्पृश्य सांस्कृतिक सम्पदा पनि हुन्। हरेक लोपोन्मुख मातृभाषा बोल्न, व्यवहारमा ल्याउन तथा लेखनमा उतार्नु पर्ने भएको देखिन्छ। यस शोध त्यही दिशापट्टि एक कदम हो।

अध्याय ३

थुलुङको भाषिक रूप

थुलुङ भाषाको ध्वनि उत्पादनमा फोक्सो श्वासप्रवाह प्रणाली रहेको छ। थुलुङका सबै ध्वनिहरू फोक्सदेखि बाहिरतिर वा निस्कंदो श्वासबाट उच्चरित हुनाले यसलाई बहिर्गमनात्मक भनिन्छ।

३.१. थुलुङ भाषाको ध्वनिहरूको अध्ययन

ध्वनि साधारणतः मानव तथा मानवेतर सम्पूर्ण प्राणीले श्रवण गर्न सक्ने मानव वा मानवेतरद्वारा उत्पादित कुनै पनि भाषिक वा अभाषिक आवाज तत्त्व नै ध्वनि हो। भाषाविज्ञानमा ध्वनिको सोझो अर्थ भाषिक ध्वनि (Phone) हो। भाषाका लघुतम विभिन्न आवाजलाई ध्वनि भनिन्छ, अर्थात् भाषाका सम्पूर्ण ध्वनिहरू (व्यतिरेकी वा अव्यतिरेकी) वा भाषाका सबैभन्दा साना भौतिक एकाइ नै ध्वनि हो। भाषिक ध्वनि भन्नाले मानवद्वारा उच्चरित भाषाको आवाजलाई बुझाउँछ। यस शोधमा थुलुङ भाषाको खण्डीय र खण्डेतर ध्वनिहरूको अध्ययन गरिएको छ।

अलगगै उच्चारण हुन सक्ने वा नसक्ने अर्थात् उच्चारण स्वतन्त्रताको आधारमा ध्वनिहरू खण्डीय र खण्डेतर गरी दुई प्रकारका छन्। यस प्रणालीलाई खण्डीयता (Segmentality) भनिन्छ।

३.१.१. थुलुङ खण्डीय ध्वनि (Segmental)

भाषाका टुक्रयाउन सकिने सबैभन्दा साना स्वतन्त्र रूपले उच्चारित हुने एकाइलाई खण्डीय ध्वनि भनिन्छ। जस्तै [p], [b], [k], [g], [i], [a], [u] आदि खण्डीय ध्वनि हुन्। यस्ता ध्वनिको स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण हुन्छ अर्थात् एकलै उच्चरित हुन सक्छ।

स्वतन्त्र रूपले उच्चरित हुन सक्ने ध्वनि खण्डीय ध्वनि हुन्। यस्ता ध्वनिहरूमध्ये केही ध्वनिहरूको उच्चारण हुँदा श्वास निरन्तर र अबाधित रूपमा प्रवाहित हुन्छ। यस्तो हुँदा ती ध्वनिहरूका उच्चारणमा घर्षण सुनिँदैन। निरन्तर र अबाधित श्वासप्रवाहबाट कुनै श्रवणीय घर्षणबिना उच्चरित हुने ध्वनिहरूलाई स्वर (Vowel) भनिन्छ। [i], [a], [o], [u] जस्ता ध्वनिहरू स्वर हुन्। श्वासप्रवाहमा प्रशस्त बाधा उपस्थित भई श्रवणीय घर्षणसाथ उच्चरित हुने ध्वनिहरूलाई व्यञ्जन भनिन्छ। [p], [b], [k], [g], [m] जस्ता ध्वनिहरू व्यञ्जन हुन्। यसरी श्वासप्रवाहमा बाधा हुने र नहुने आधारमा भाषिक खण्डीय ध्वनिहरू स्वर र व्यञ्जन गरी दुई प्रकारमा विभाजित गरिन्छ।

३.१.१.१. व्यञ्जन ध्वनि

थुलुङको व्यञ्जन ध्वनिहरू निम्न प्रस्तुत छ :

(१) [p], [p^h], [b], [b^h], [t], [t^h], [d], [d^h], [t], [d], [k], [k^h], [g], [g^h], [m], [n],

[ŋ], [r], [s], [ɦ], [j], [w], [l], [ts], [ts^h], [dz], [dz^h] आदि।

उक्त थुलुङ व्यञ्जन ध्वनि वा वर्णहरूलाई श्वासप्रवाह प्रणाली, श्वासप्रवाहको दिशा, उच्चारण स्थान, उच्चारण प्रयत्न, घोषत्व र प्राणत्वका आधारमा निम्न तालिकाबद्ध वर्णन गर्न सकिन्छ :

क्रम संख्या	ध्वनि / वर्ण	ध्वनि को अभिलक्षण	उदाहरण
०१	[p]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोक्से श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - द्योष्ठ्य उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी घोषत्व - अघोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[pak̪ti] "चमेरा"
०२	[p ^h]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोक्से	[p ^h arpa]

		श्वासप्रवाहको दिशा- बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - द्योष्ठ्य उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी घोषत्व - अघोष प्राणत्व - महाप्राण	"अम्लिसो"
०३	[b]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोक्से श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - द्योष्ठ्य उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी घोषत्व - घोष प्राणत्व-अल्पप्राण	[ba] "सुँगुर"
०४	[b ^h]	श्वासप्रवाह प्रणाली- फोक्से श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - द्योष्ठ्य उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी घोषत्व- घोष प्राणत्व - महाप्राण	[b ^h end̪a] "भैंडा"
०५	[t]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोक्से श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - दन्त्य उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी घोषत्व - अघोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[tʌktʌkur] "ढुकुर"
०६	[t ^h]	श्वासप्रवाह प्रणाली- फोक्से श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - दन्त्य उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी घोषत्व - अघोष प्राणत्व - महाप्राण	[t ^h am] "छपनी"
०७	[d]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोक्से श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - दन्त्य उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी	[d̪elme] "बुवारी"

		घोषत्व - घोष प्राणत्व - अल्पप्राण	
०८	[d ^h]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा- बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - दन्त्य उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी घोषत्व - घोष प्राणत्व - महाप्राण	[d ^h amu] "आकाश"
०९	[t]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - मूर्धन्य उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी घोषत्व - अघोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[botpu] "पिउरा"
१०	[d]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान -मूर्धन्य उच्चारण प्रयत्न -स्पर्शी घोषत्व - अघोष प्राणत्व-अल्पप्राण	[doksi] "आँप"
११	[k]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - हनुमूलीय उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी घोषत्व - अघोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[kurku] "खोला"
१२	[k ^h]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - हनुमूलीय उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी घोषत्व - अघोष प्राणत्व - महाप्राण	[k ^h o] "बञ्जरो"
१३	[g]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे	[grupsi]

		श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - हनुमूलीय उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी घोषत्व - घोष प्राणत्व - अल्पप्राण	"चितुवा"
१४	[g ^h]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान- हनुमूलीय उच्चारण प्रयत्न - स्पर्शी घोषत्व - घोष प्राणत्व - महाप्राण	[g ^h urma] "मानरो"
१५	[m]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - द्योष्ठ्य उच्चारण प्रयत्न - नासिक्य घोषत्व - घोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[mu] "आगो"
१६	[n]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - वर्त्स/दन्तमूल उच्चारण प्रयत्न - नासिक्य घोषत्व - अल्पप्राण प्राणत्व - घोष	[nɤklu] "कान"
१७	[ŋ]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा- बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - हनुमूलीय उच्चारण प्रयत्न - नासिक्य घोषत्व - घोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[ŋɔpsɔ] "साथी"/"मीत"
१८	[r]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा- बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - वर्त्स/दन्तमूल उच्चारण प्रयत्न - प्रकम्पित	[riba] "डोरी"

		घोषत्व - घोष प्राणत्व - अल्पप्राण	
१९	[s]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - वर्त्स/दन्तमूल उच्चारण प्रयत्न - सङ्घर्षी घोषत्व - अघोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[seroli] "सियाल"
२०	[fi]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा- बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - स्वरयन्त्रमुखी उच्चारण प्रयत्न - सङ्घर्षी घोषत्व - घोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[fiolosi] "लामपाते"
२१	[j]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - तालव्य उच्चारण प्रयत्न - अन्तःस्थ घोषत्व- घोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[jumpi] "कान्छी"
२२	[l]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - वर्त्स/दन्तमूल उच्चारण प्रयत्न- पार्श्विक अन्तःस्थ घोषत्व - घोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[lak] "भाइ"/"बहिनी"
२३	[ts]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - वर्त्स उच्चारण प्रयत्न - स्पर्श-सङ्घर्षी घोषत्व - अघोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[tsisa] "काका"
२४	[ts ^h]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे	[ts ^h ara]

		श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान- वर्त्स उच्चारण प्रयत्न - स्पर्श-सङ्घर्षी घोषत्व - अघोष प्राणत्व - महाप्राण	"बाखा"
२५	[dz]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - वर्त्स उच्चारण प्रयत्न - स्पर्श-सङ्घर्षी घोषत्व - घोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[dzal] "मुसा"
२६	[dz ^h]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - वर्त्स उच्चारण प्रयत्न - स्पर्श-सङ्घर्षी घोषत्व - घोष प्राणत्व - महाप्राण	[dz ^h era] "छेपारो"
२७	[w]	श्वासप्रवाह प्रणाली - फोकसे श्वासप्रवाहको दिशा - बहिर्गमनात्मक उच्चारण स्थान - द्योष्ठ्य-हनुमूलीय उच्चारण प्रयत्न - अन्तःस्थ घोषत्व - घोष प्राणत्व - अल्पप्राण	[wa] "दिदी"/"दाजु"

तालिका १ : थुलुङ व्यञ्जन ध्वनि वा वर्णहरूको वर्णन

उक्त व्यञ्जन ध्वनिहरूलाई निम्न अ.ध्व.व तालिकामा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

स्थान		घोष्ठय	दन्त्य	वर्त्स	मूर्धन्य	तालब्य	हनुमूलीय	स्वरयन्त्रमुखी
घोषत्व		अ. घ.	अ. घ.	अ. घ.	अ. घ.	अ. घ.	अ. घ.	अ. घ.
प्रयत्न								
प्राणत्व								
स्पर्शी	अल्पप्राण	p b	t̪ d̪		t d		k g	
	महाप्राण	p ^h b ^h	t̪ ^h d̪ ^h				k ^h g ^h	
नासिक्य	अल्पप्राण	m		n			ŋ	
	महाप्राण							
प्रकम्पित	अल्पप्राण			r				
	महाप्राण							
सङ्घर्शी	अल्पप्राण			s				f
	महाप्राण							
अन्तःस्थ	अल्पप्राण					j		
	महाप्राण							
पार्श्विक	अल्पप्राण			l				
अन्तःस्थ	महाप्राण							
स्पर्श-सङ्घर्शी	अल्पप्राण			ts dz				
	महाप्राण			ts ^h dz ^h				

तालिका २ : थुलुङ्ग व्यञ्जन ध्वनिहरू अ.ध्व.व तालिकामा

नोट : १. [w]- यो व्यञ्जन ध्वनि घोष्ठय-हनुमूलीय घोष अल्पप्राण अन्तःस्थ भएकोले

अ.ध्व.व तालिकामा देखाउन मिल्दैन।

२. अ.ध्व.व- अन्तराष्ट्रीय ध्वनितात्त्विक वर्णमाला (International Phonetic

Alphabet)

३.१.१.२. स्वर ध्वनि

थुलुडमा स्वर दुई प्रकारका भटिएका छन्- एक स्वर र द्विस्वर। जिब्रो स्थिर रहने शुद्ध स्वर वा एक स्वर भने जिब्रो चालमा आउने स्वर द्विस्वर हुन्। थुलुडमा प्राप्त भएका स्वरहरू निम्न प्रकार छन् :

(क) एक स्वर

(२) [i], [e], [ɔ], [o], [u], [ə], [ʌ], र [a] ।

उक्त एक स्वरहरूलाई जिब्रोको स्थिति (उचाइ र पञ्चता) अनि ओठको स्थितिको आधारमा वर्णन गर्न सकिन्छ -

क्रम संख्या	वर्ण वा ध्वनि	ध्वनि वा वर्णको वर्णन तथा अभिलक्षण	उदाहरण
०१	[i]	१.जिब्रोको स्थिति: १.१.जिब्रोको स्थिति(उचाइ) - बन्द १.२.जिब्रोको स्थिति(पञ्चता) - अग्र २.ओठको स्थिति(गोलाइ) - अगोलित	[bik ^h ubma] "जुनेलो"
०२	[e]	१.जिब्रोको स्थिति: १.१.जिब्रोको स्थिति(उचाइ) - अर्ध-बन्द १.२.जिब्रोको स्थिति(पञ्चता) - अग्र २.ओठको स्थिति(गोलाइ) - अगोलित	[kekuwa] "बेसरा"
०३	[a]	१.जिब्रोको स्थिति: १.१.जिब्रोको स्थिति(उचाइ) - खुल्ला १.२.जिब्रोको स्थिति(पञ्चता) - मध्य २.ओठको स्थिति(गोलाइ) - अगोलित	[sar] "चोया"
०४	[ɔ]	१.जिब्रोको स्थिति: १.१.जिब्रोको स्थिति(उचाइ) - अर्ध-खुल्ला १.२.जिब्रोको स्थिति(पञ्चता) - पञ्च २.ओठको स्थिति(गोलाइ) - गोलित	[ɲɔ] "माछा"
०५	[o]	१.जिब्रोको स्थिति: १.१.जिब्रोको स्थिति(उचाइ) - अर्ध-बन्द	[losi] "असिना"

		१.२.जिब्रोको स्थिति(पश्चता) - पश्च २.ओठको स्थिति(गोलाइ) - गोलित	
०६	[u]	१.जिब्रोको स्थिति: १.१.जिब्रोको स्थिति(उचाइ) - बन्द १.२.जिब्रोको स्थिति(पश्चता) - पश्च २.ओठको स्थिति(गोलाइ) - गोलित	[ku] "पानी"
०७	[ʌ]	१.जिब्रोको स्थिति: १.१.जिब्रोको स्थिति(उचाइ) - अर्ध-खुल्ला १.२.जिब्रोको स्थिति(पश्चता) - पश्च २.ओठको स्थिति(गोलाइ) - अगोलित	[sʌr] "कागुनी"
०८	[ə]	१.जिब्रोको स्थिति: १.१.जिब्रोको स्थिति(उचाइ)-अर्ध-खुल्ला/अर्ध-बन्द १.२.जिब्रोको स्थिति(पश्चता) - मध्य २.ओठको स्थिति(गोलाइ) - अगोलित	[blə] "चार"

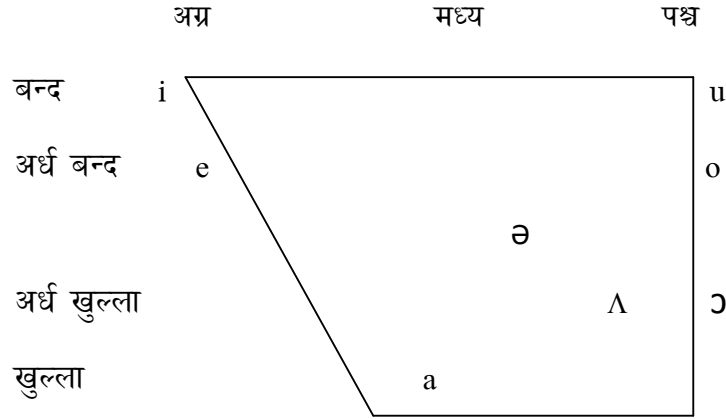
तालिका ३ : थुलुड एक स्वरहरूको वर्णन

थुलुडका उक्त एक स्वरहरू निम्न तालिकामा प्रस्तुत छ :

	अग्र	मध्य	पश्च
बन्द	i		u
अर्ध बन्द	e	ə	o
अर्ध खुल्ला		ʌ	ɔ
खुल्ला	a		

तालिका ४ : थुलुड एकस्वर

उक्त एक स्वरहरूलाई निम्न स्वर चतुर्भुजमा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

रेखाचित्र ४ : स्वर चतुर्भुजमा थुलुड एकस्वर

(ख) द्विस्वर

थुलुडमा प्राप्त भएका द्विस्वरहरू निम्न प्रतुत छ :

(३) [Λi], [ui], [au], [Λu], [iu], [oi], [ai] र [eu] ।

थुलुडमा पाइएका द्विस्वर भएका शब्दहरू तल प्रस्तुत गरिन्छ:

(४) [Λi] - [pΛisi]"पैयुँ", [k^horsΛi]"खोर्सानी"

[ui] - [bui]"टाउको", [buisem]"केस"

[au] - [dzau]"हडरायो", [ɖaui]"च्याफू"

[Λu]- [dzΛũwa]"मजुर", [p^hΛusi]"गाला"

[iu]- [ritsjiu]"भाञ्जी", [riu]"देवर"

[oi] - [goi]"हामी"

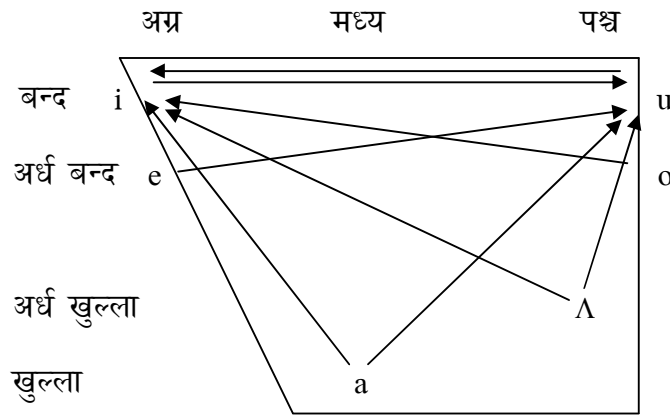
[ai] - [kai]"छेपारी"

[eu] - [k^hleu]"धनेस"

थुलुडका द्विस्वरलाई अग्र स्वरको स्थितिमा अन्त्य हुने र पश्च स्वरको स्थितिमा अन्त्य हुने आधारमा अग्र द्विस्वर र पश्च द्विस्वर गरी निम्न प्रकारले छुट्याउनु सकिन्छ:

१. [Ai], [ui], [oi] र [ai] – अग्र द्विस्वर
२. [au], [Au], [iu] र [eu] – पश्च द्विस्वर

उक्त द्विस्वरहरूलाई पनि निम्न स्वर चतुर्भुजमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

रेखाचित्र ५: स्वर चतुर्भुजमा थुलुड द्विस्वर

३.१.२. थुलुड खण्डेतर ध्वनि (Suprasegmental)

एकलै उच्चरित हुन नसक्ने र खण्डीय ध्वनिका साथमा मात्र आउन सक्ने ध्वनि खण्डेतर ध्वनि हुन्। यसअन्तर्गत मात्राता, श्वसन, महाप्राणत्व, अनुनासिकता, बलाघात, सुर, तान, अनुतान, विराम आदि पर्दछन्। उदाहरणका लागि [p^h], [k^h], [iː], [ẽ] आदि खण्डेतर ध्वनि हुन्। यहाँ [p], [k], [i], [e] खण्डीय ध्वनिहरू हुन्, तर यसका साथमा आएका महाप्राणत्व, मात्राता र अनुनासिकताचाहिँ एकलै उच्चरित हुँदैन। त्यसैले यी सबै ध्वनिहरू खण्डेतर ध्वनि हुन्। थुलुडमा उक्त खण्डेतर ध्वनिहरूमध्ये मात्राता, श्वसन, महाप्राणत्व, अनुनासिकता र वाक्यमा अनुतान पाइएका छन्।

३.१.२.१. मात्राता

मात्रा कुनै ध्वनिको उच्चारणमा लाग्ने समयावधि हो। ध्वनिको उच्चारणमा कति समय लाग्छ भन्ने आधारमा उक्त ध्वनि ह्रस्व वा दीर्घ के हो छुट्याइन्छ। थुलुडमा पाइएका व्यञ्जन मात्राता जसलाई संयुक्त व्यञ्जन भनिन्छ। यी संयुक्त व्यञ्जन निम्न शब्दहरूमा प्राप्त भएको छ :

- (५) [ʃoŋ:ŋa] "जस्तै",
[nʌŋʌd:da] "पर्सी",
[sjuŋʌd:da] "निकोर्सी",
[k^hram:mu] "रूनु",
[ʌm:mu] "सुत्तु",
[bam:mu] "बस्तु",
[ŋad:do] "अघाडि",
[kup:pi] "कुक्कुचरो" आदि।

३.१.२.२. श्वसन

घोष ध्वनिमा अतिरिक्त श्वास प्रयोग हुने स्थिति श्वसन हो। घोष महाप्राण व्यञ्जनहरू नै श्वसित ध्वनि हुन्। थुलुडमा भेटिएका श्वसित ध्वनिहरू :

- (६) [b^h]- [b^henɖa] "भैंडा", [b^hɔro] "भ्यागुता";
[d^h]- [d^hjopa] "लामो", [d^hamu] "आकाश", [d^hruksi] "सिमल", [d^hjum]
"शुन्य", [kod^hjum] "दस";

[g^h]- [g^hurma]"मानरो", [g^huŋ]"घुम";

[dz^h]- [dz^hera]"छेपारो", [podz^hari]"बिलाउने" आदि छन्।

३.१.२.३. महाप्राणत्व

ध्वनिको उच्चारणमा अतिरिक्त श्वास प्रयोग हुने स्थिति महाप्राणत्व हो। घोष महाप्राण ध्वनिहरूलाई श्वसित भनिने हुँदा तीबाहेकका अर्थात् अघोष महाप्राण ध्वनिहरू नै महाप्राण ध्वनि हुन्। यस भाषामा पाइएका महाप्राणत्व खण्डेतर ध्वनिहरू :

(७) [p^h]- [p^hʌmu]"हिँउ",

[b^h]- [b^henda]"भैंडा",

[t^h]- [t^ham]"छपनी",

[d^h]- [d^hjum]"शून्य",

[k^h]- [k^hel]"खुट्टा",

[g^h]- [g^huŋ]"घुम",

[ts^h]- [ts^himri]"कम्मर",

[dz^h]- [dz^hera]"छेपारो" आदि हुन्।

३.१.२.४. अनुनासिकता

कुनै ध्वनिको उच्चारण हुँदा नासिकाविवर खुला हुने अवस्था अनुनासिकता हो। थुलुङमा भेटिएका अनुनासिक ध्वनिहरू :

(८) [ã]- [bʌjã]"धरती", [k^hãba]"कपास", [bʌjãsʌŋ]"पाधरी",

[sãba]"झर्ना, [buŋmabʌjã]"बगैँचा";

[Λi]- [pΛisi]"पैयुँ";

[Λũ]- [dzΛũwa]"मजुर" आदि छन्।

३.१.२.५. अनुतान

स्वरतन्त्रीमा हुने कम्पनको गति, दर वा आवृत्तिलाई सुर भनिन्छ। सुरको भिन्नता नै तान हो। जब सुरको भिन्नताले अर्थमा भिन्नता देखिन्छ त्यसलाई तान भनिन्छ। तानकै ठूलो एकाइलाई अनुतान भनिन्छ। यो वाक्यका तहमा देखा पर्छ। थुलुङमा निम्नलिखित अनुतान पाइएको छ।

वाक्यको प्रकार	वाक्य	अनुतान
सामान्य	[d̪Λle nem luʂta] "दले घर गयो।"	अवरोही (Falling)
प्रश्नात्मक	[d̪Λle nem luʂta] "दले घर गयो?"	आरोही (Rising)

यसमा सामान्य वाक्यमा अवरोही अनुतान र प्रश्नात्मक वाक्यमा आरोही अनुतान पाइन्छ। यसले वाक्यको भेद छुट्याउने कार्य गर्दछ। त्यसैले थुलुङ भाषामा सामान्य र प्रश्नात्मक वाक्यबीचको भिन्नता अनुतानले मात्र गरेको पाइन्छ, पदक्रम दुवैको एक छ।

३.२. थुलुङ भाषाको अक्षर र अक्षरीकरण

३.२.१. अक्षर (Syllable)

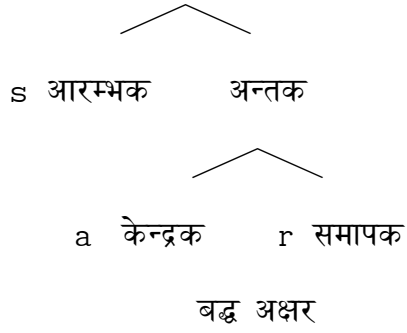
अक्षर एकै श्वासप्रवाहमा उच्चारण भइसक्ने ध्वनिहरूको समूह हो। अक्षर दुई प्रकारका हुन्छन्। बद्ध अक्षर जसको अन्तमा व्यञ्जन रहेको हुन्छ र मुक्त अक्षर जसको अन्तमा स्वर रहेको वा व्यञ्जन नभएको बुझिन्छ। थुलुङको उदाहरण हेरौं:

१. (क) [sar] "चोया"

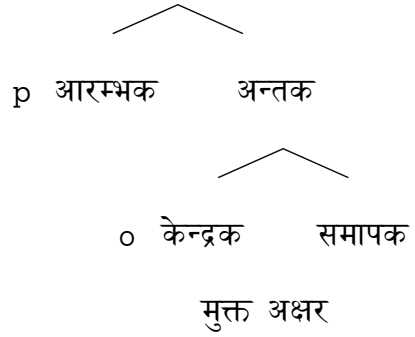
(ख) [po] "कुखुरा"

उक्त दुवै शब्द एकाक्षरी हुन्। यी अक्षरहरूलाई अक्षर संरचनाको वृक्षारेखामा यस प्रकारले देखाउन सकिन्छ :

(क) अक्षर (σ)

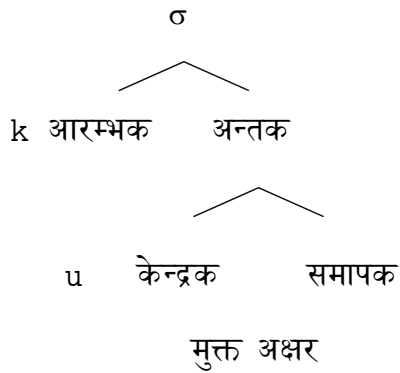
(ख) अक्षर (σ)

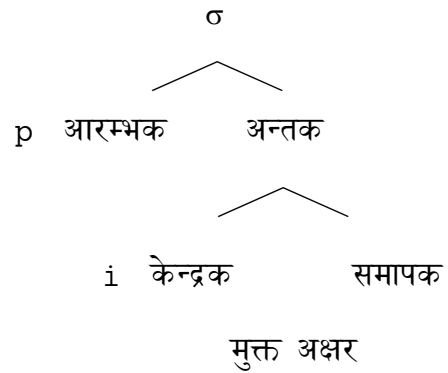
२. [kupi] "निधार"

यो शब्द दुई आक्षरी [ku.pi] हो।

(क) [ku]

(ख) [pi]

थुलुडका अक्षरहरू निम्न प्रकारका रहेका छन् :

१. (क) cvc	[sar] "चोया"
(ख) cv	[po] "कुखुरा"
२. cv.cv	[ku.pi] "निधार"
३. cvc.cv.cv	[sem.bo.k ^h o] "नाड्लो"
४. cv.cv.cv.cv.cv	[mΛ.rΛ.ma.si] "मसेम"
५. cv.cv.cv.cvc.cv	[tse.ba.bΛ.lk.pu] "आलु"
६. cv.ccv.cv.cv.cv.cv	[dze.dzju.li.k ^h e.re.li] "हिमाल"

यस अक्षर संरचनालाई सूत्रको रूपमा पनि देखाउन सकिन्छ। थुलुड भाषामा पाइएका अक्षर संरचनालाई उक्त सूत्रमा निम्नप्रकार देखाउन सकिन्छ :

$$C^3_0 V C^1_0$$

यस सूत्रमा V (=Vowel) स्वर हो। यो अक्षरको केन्द्रीय घटक हो। C (=Consonant) व्यञ्जन हो। यो अक्षरको सुरुमा आरम्भक र अन्त्यमा समापक भई आउँछ। यस सूत्रले थुलुड भाषामा अक्षरको आरम्भकमा शून्यदेखि तीनवटासम्म व्यञ्जन रहन सक्ने र समापकमा शून्यदेखि एउटासम्म व्यञ्जन रहन सक्ने देखाउँछ। थुलुड भाषामा निम्न प्रकारका अक्षरहरू रहन सक्ने देखिन्छ। उदाहरणसहित प्रस्तुत छ:

(क) स्वर	v [a]/[a] "यो"
(ख) व्यञ्जन-स्वर	cv [mu]/[mu] "आगो"
(ग) व्यञ्जन-व्यञ्जन-स्वर	ccv [sjo]/[sjo] "मासु"
(घ) व्यञ्जन-व्यञ्जन-व्यञ्जन-स्वर-व्यञ्जन	ccvc [brjΛmsi]/[brjΛm.si] "काउलो"

(ड) व्यञ्जन-स्वर-व्यञ्जन	cvc [kap]/[kap] "भाँडा"
(च) स्वर-व्यञ्जन	vc [Am:mu]/[Am.mu] "सुत्तु"

यसमा बद्ध र मुक्त दुवै प्रकारको अक्षर भेटिएको छ। उक्त (क), (ख) र (ग) मुक्त अक्षर अनि (घ), (ङ) र (च) चाहिँ बद्ध अक्षर हुन्। थुलुङको अक्षर संरचनामा दुईवटा स्वर भएका अक्षरहरू पनि पाइएका छन्। जस्तै [au]-[dzau]"हडरायो", [eu]-[k^hleu]"धनेस", [iu]-[riu]"देवर" आदि तर यस्ता दुईवटा स्वर भएका अक्षरलाई द्विस्वार अक्षर मानिन्छ।

३.२.२. अक्षरीकरण (Syllabification)

अक्षरीकरण अक्षर विभाजनको प्रक्रिया हो। यसमा कुनै शब्दमा रहेका एकभन्दा बढी अक्षरहरूलाई छुट्याएर देखाइन्छ। दुई अक्षरलाई छुट्याउन तिनका बीचमा चिन्ह (.) प्रयोग गरिन्छ। अक्षरीकरण एकभन्दा बढी अक्षर भएका शब्दमा मात्र गरिन्छ। एउटै मात्र अक्षर भएको शब्दमा अक्षर विभाजन गर्न आवश्यक हुँदैन। जस्तै थुलुङ भाषामा [ku]"पानी", [sʌŋ]"दाउरा", [jo]"नून" आदि एक आक्षरिक शब्दहरू हुन्। थुलुङमा एक आक्षरीदेखी ६ आक्षरीसम्मको शब्द पाइएको छ। जस्तै [dzedzjulik^hereli]"हिमाल" ६ आक्षरिक शब्द हो। यसलाई [dze. dzju. li. k^he. re. li] गरी छुट्याएर देखाउन सकिन्छ।

३.३. थुलुङ भाषाको वर्ण

भाषाका सम्पूर्ण ध्वनिहरू (व्यतिरेकी वा अव्यतिरेकी) वा भाषाका सबैभन्दा साना भौतिक एकाइ ध्वनि हुन् भने खास भाषिक व्यवस्थामा लघुतम व्यतिरेकी ध्वनि वर्ण हो। भाषाका लघुतम व्यतिरेकी एकाइ वर्ण र भाषाका जुनसुकै लघुतम एकाइ ध्वनिका बीचमा रहेर संवर्णलाई चिनाउन सकिन्छ। संवर्ण भाषाका सबै ध्वनिहरूमध्ये अर्को ध्वनि वा ध्वनि

समूहसँग व्यतिरेकी ध्वनि समूहका सदस्यहरू हुन् जुन परस्पर व्यतिरेकी हुँदैनन्। कुनै भाषाको वर्णको पहिचान गर्ने र उक्त भाषामा कति वर्ण छन् र ती वर्णहरू उक्त भाषाको प्रयोगमा कति आँउछन् भनेर हेर्ने काम वर्णविश्लेषण हो। वर्ण विश्लेषण गर्नका लागि विशेषगरी परिवेश, वितरण, व्यतिरेकी वितरण र परिपूरक वितरणलाई जान्न आवश्यक हुन्छ। कुनै ध्वनिका अगाडि र पछाडि कुनकुन वा कस्ताकस्ता ध्वनिको उपस्थिति छ वा भाषिक तहगत सिमा वा सिमाना छन्, त्यसलाई नै ध्वनिको परिवेश भनिन्छ। वर्णको विश्लेषणमा परिवेशको अत्यन्त ठूलो महत्व हुन्छ। यसका केही उदाहरण यस्तो छन् :

१. [burkuŋ] "ओडार"

२. [kakaŋ] "माटोको भाँडा"

यसको उदाहरण (१) मा [b] ध्वनिको परिवेश पद सिमाना र [u] स्वर ध्वनिको बीचमा हुन्छ अर्थात् [# - u] हुन्छ। उदाहरण (२) मा [k] ध्वनिको परिवेश यसरी देखाउन सकिन्छ-[## - a - a], यहाँ प्रयुक्त (##) चिन्ह शब्दसिमा र योजक चिन्हले (-) उक्त ध्वनिको स्थान बुझाउँछ। यस चिन्हको प्रयोगबाट [b] को स्थान सुरु वा पदादिमा छ र [k] पदादि र पदमध्य छन्।

यसरी नै वितरणले पदका विभिन्न स्थानमा ध्वनिहरूको उपस्थितिलाई बुझाउँछ। पदका विभिन्न स्थान भनेको पदको सुरु वा पदादि, पदको मध्य वा पदमध्य र पदको अन्त्य वा पदान्त हुन्। माथिको उदाहरणलाई (२) हेर्दा [k] पदादि र पदमध्यमा [p] अन्त्य वा पदान्तमा र अन्य रहेको [a] पदमध्यमा नै छन्।

एउटै स्थानमा र उही परिवेशमा आउने र अर्थमा भिन्नता ल्याउने दुई ध्वनिहरूलाई व्यतिरेकी वितरणमा रहेका ध्वनि भनिन्छ। थुलुङको उदाहरण निम्न प्रस्तुत छ :

- (९) (१) [tsem] "काकी"
 [ts^hem] "करङ्ग"
 (२) [ko] "एक"
 [k^ho] "बञ्जरो"

उक्त उदाहरणमा (१) [ts] र [ts^h] अनि (२) [k] र [k^h] ध्वनिहरू व्यतिरेकी वितरणमा रहेका ध्वनिहरू हुन्। त्यसैले थुलुङको माथि उदाहरणमा (१) अनि (२) भएका शब्दहरूमा ध्वनिहरूको परिवेश दुवैको [## - e] अनि [## - o] हुन्। व्यतिरेकी वितरणमा आउने र अर्थमा फरक ल्याउने ध्वनिहरू छुट्टाछुट्टै वर्णहरू हुन्। त्यसैले उदाहरण (१) का [ts] र [ts^h] अनि उदाहरण (२) का [k] र [k^h] ध्वनिहरू पनि एउटै स्थानमा र उही परिवेशमा आउने र अर्थमा भिन्नता ल्याउने हुँदा यी ध्वनिहरू छुट्टाछुट्टै वर्णहरू हुन्। व्यतिरेकी वितरण हेर्न लघुतम युग्मको प्रयोग गरिन्छ। लघुतम युग्मका दुई सदस्यहरू वा ध्वनिहरू एक मात्र ध्वनिको भिन्नताले गर्दा भिन्नभिन्न अर्थ प्रदान गर्दछन्। माथिका उदाहरण (१) र (२) मा पनि एक ध्वनिको भिन्नता वा प्राणत्वले गर्दा अर्थमा भिन्नता पाइन्छ। त्यसैले थुलुङको यी ध्वनिहरू- [ts],[ts^h],[k] र [k^h] आदि व्यतिरेकी वा भिन्नभिन्नै वर्णहरू- /ts/,/ts^h/,/k/ र /k^h/ हुन्।

लघुतम युग्ममा आई अर्थभेद गराउने अन्य उदाहरण :

(१०) व्यञ्जन-

१. [peɪ] "सातो"/"छाँया"
 [p^heɪ] "खुट्टाको फिला"
 २. [par] "घाउ"
 [p^har] "नजिक"

३. [pʌmu] "सेलाउंनु"
 [p^hʌmu] "हिँउ"
४. [pomu] "खानु"
 [bomu] "गर्नु "
५. [t̪aki] "टोपी"
 [t̪^haki] "थुक"
६. [t̪emmu] "सहनु"
 [d̪emmu] "चाक्नु"
७. [kurmu] "बोक्नु"
 [k^hurmu] "खउरनु"
८. [krem] "ढकनी"
 [grem] "हाँगा"
९. [krʌ] "डोको"
 [grʌ] "सुँगा चरो"
१०. [tsem] "काकी"
 [dzem] "झार"
११. [tsjopa] "चिहाउनु"
 [dzjopa] "राम्रो"

/p/ र /p^h/

/b/ र /b^h/

/k/ र /k^h/

/g/ र /g^h/

/t̪/ र /t̪^h/

उक्त ध्वनिहरू प्राणत्वको (अल्पप्राण र महाप्राण) फरकले छुट्टाछुट्टै वर्णको रूपमा रहेको पाइन्छ। त्यसर्थ यसमा लघुतम युग्मबाट /p/, /p^h/, /b/, /b^h/, /k/, /k^h/, /g/, /g^h/, /t/, /t^h/, /d/, /ts/, /dz/ आदि छुट्टाछुट्टै वा व्यतिरेकी वर्णहरू हुन् भन्ने स्पष्ट भएको छ।

/p/ र /b/

/k/ र /g/

/t/ र /d/

/ts/ र /dz/

उक्त ध्वनिहरू भने घोषत्वको (अघोष र घोष) फरकले भिन्नभिन्नै वर्ण हुन गएको छ।

त्यसैले यसमा पनि लघुतम युग्मबाट नै /p/, /b/, /k/, /g/, /t/, /d/, /ts/, /dz/ आदि छुट्टाछुट्टै वर्णहरू हुन् भन्ने स्पष्ट भएको छ।

(११) स्वर-

१. [k^hlimu] "रोप्नु"
[k^hlomu] "सघाउँनु"
२. [basi] "अघि"
[bosi] "दार"
३. [bomu] "गर्नु"
[bumu] "बस्नु"
४. [bʌmu] "उठ्नु"
[bimu] "आउँनु"
५. [ramu] "भन्नु"
[romu] "आउँनु"

६.	[k ^h omu]	"अघाउँनु"
	[k ^h umu]	"चोर्नु"
७.	[dzem]	"झार"
	[dzam]	"भात"
८.	[lem]	"जिब्रो"
	[lam]	"बाट"
९.	[ɲo]	"पाँच"
	[ɲɔ]	"माछा"

/i/- बन्द, अग्र, अगोलित

/e/- अर्ध-बन्द, अग्र, अगोलित

/a/- खुल्ला, केन्द्रीय, अगोलित

/ʌ/- अर्ध-खुल्ला, पश्च, अगोलित

/o/- अर्ध-बन्द, पश्च, गोलित

/u/- बन्द, पश्च, गोलित

/ɔ/- अर्ध-खुल्ला, पश्च, गोलित

उक्त उदाहरणमा रहेका ध्वनिहरू जिब्रोको उचाई (बन्द, अर्ध-बन्द, अर्ध-खुल्ला र खुल्ला), जिब्रोको पश्चता वा अग्रता (अग्र, केन्द्रीय र पश्च) अनि ओठको स्थिति (गोलित र अगोलित) आदिको भिन्नताले भिन्नभिन्नै वा व्यतिरेकी वर्ण हुन गएको छ। त्यसकारण लघुतम युग्मका आधारमा /i/, /e/, /a/, /ɔ/, /o/, /u/, /ʌ/ आदि छुट्टाछुट्टै वर्णहरू हुन् भन्ने स्पष्ट देखिएका छन्।

३.४. निष्कर्ष

थुलुड भाषामा २७ वटा व्यञ्जन र १६ वटा स्वर ध्वनिहरू प्राप्त भएका छन्। ८ वटा एकस्वर र ८ वटा द्विस्वर ध्वनिहरू प्राप्त भएको छ। थुलुडमा अग्र, मध्य र पश्च एकस्वर अनि अग्र र पश्च द्विस्वर पाइएको छ। यसमा पाइएका एकस्वरहरूमा तीनवटा गोलित अनि पाँचवटा अगोलित रहेका छन्। यसरी नै द्विस्वरहरूमा पनि चारवटा गोलित स्वर अनि चारवटा अगोलित स्वर पाइएको छ। खण्डेतर ध्वनिमा मात्राता, श्वसन, महाप्राणत्व, अनुनासिकता र वाक्यमा अनुतान पाइएका छन्।

थुलुडमा एकदेखि छसम्मको अक्षर भएका शब्दहरू पाइएका छन्। अक्षरलाई विभाजन गर्ने क्रममा थुलुडमा मुक्त र बद्ध दुवै अक्षरहरू पाइएका छन्। थुलुडको अक्षर संरचनालाई सूत्रमा देखाउँदा $C^3_0VC^1_0$ स्थापित हुन्छ। थुलुड भाषामा घोषत्व र प्राणत्वको फरकले गर्दा ध्वनिहरू भिन्नभिन्नै वर्ण हुन गएको पाइन्छ। यो विशेषतः घोषत्वमा ($[k]$ र $[g]$; $[ts]$ र $[dz]$) अनि प्राणत्वमा ($[ts]$ र $[ts^h]$; $[k]$ र $[k^h]$) ध्वनिहरू प्राप्त भएका छन्।

अध्याय ४

थुलुङ भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन

यस अध्यायमा थुलुङ भाषाको रूपतात्त्विक विश्लेषण गरिएको छ। थुलुङका व्याकरणिक कोटिहरू जस्तै पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदारर्थी, काल, पक्ष, भाव, पदसङ्गति, कारक सूचक, शब्दक्रम प्रक्रिया, सर्वनामीकरण आदिको विश्लेषण गरिएको छ।

४.१. पुरुष (Person)

भाषिक प्रयोगका सन्दर्भमा संलग्न भएका सहभागीको विभिन्न स्थिति जनाउने व्याकरणिक कोटि पुरुष हो। कुनै पनि भाषिक सन्दर्भमा, कसैले बोल्छ, कसैसित बोलिन्छ, र अन्य जसले त्यस बातचितलाई सुन्न सक्छ। भाषाविज्ञानमा, वक्तालाई प्रथम पुरुष, श्रोतालाई द्वितीय पुरुष र अन्यलाई अन्य वा तृतीयपुरुष भनिन्छ। यस व्याकरणिक कोटि पुरुष सान्दर्भिक हुन्छ। यो विशेषतः सर्वनामसँग सम्बन्धित छ।

थुलुङ भाषामा प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र अन्य पुरुष गरी तीन प्रकारका पुरुष व्यवस्था रहेको पाइएका छन्। यस भाषामा [go], [gotsi], [gotsuku], [goi], [goku] आदि गरी पाँच प्रथम पुरुष; [gana], [gani], [gatsi], [ganimim] आदि गरी चार द्वितीय पुरुष छन् भने [gu], [gumi], [gutsi], [gumimim] आदि गरी चार तृतीय वा अन्य पुरुष छन्।

प्रथम पुरुष

थुलुङ भाषामा वचन र समावेशीको आधारमा वक्तालाई जनाउने प्रथम पुरुषको पाँच भेद पाइन्छ। निम्नलिखित उदाहरणहरूलाई हेरौं :

१.	go	ku	du-ŋu
	1SG	water	drink-NPST.1SG
	" I drink water."		

२. go-tsi ku du-tsi
1-DU.INCL water drink-NPST.1DU
"we (two) drink water."
३. go-tsuku ku du-tsuku
1-DU.EXCL water drink-NPST.1DU
"we (two) drink water."
४. go-i ku du-i
1-PL.INCL water drink-NPST.1PL
"we drink water."
५. go-ku ku du-ku
1-PL.EXCL water drink-NPST.1PL
"we drink water."

उक्त उदाहरण (१) -मा प्रथम पुरुष एकवचन [go] -ले जनाउँछ। उदाहरण (२) -मा [gotsi] -ले द्विवचन, समावेशी जनाउँछ भने द्विवचन, असमावेशी [gotsuku] -ले उदाहरण (३) -मा बुझाउँछ। बहुवचन, समावेशी [goi] र बहुवचन, असमावेशी [goku] -ले उदाहरण (४) अनि (५) -मा क्रमिक रूपले देखाउँछ।

द्वितीय पुरुष

द्वितीय पुरुषमा आदरार्थी र वचनको आधारमा भेद पाइन्छ। एकवचन अनादरार्थीको रूप [gana] छ भने एकवचन आदरार्थीको रूप [gani] हो। [gatsi] -ले द्विवचनलाई देखाउँछ र [ganimim] -ले द्वितीय पुरुष बहुवचनलाई जनाउँछ। यी चार द्वितीय पुरुष निम्न उदाहरणमा पाइन्छ।

६. ga-na ku du-na
2-SG.NH water drink-NPST.2SG
"You drink water."
७. ga-ni ku du-ni
2-SG.H water drink-NPST.2SG
"You drink water."

८. ga-tsi ku du-tsi
2-DU water drink-NPST.2DU
"You (two) drink water."
९. ga-nimim ku du-ni
2-PL water drink-NPST.2PL
"You drink water."

उक्त उदाहरण (६) -मा द्वितीय पुरुष एकवचन [gana] -ले जनाउँछ भने उदाहरण (७) -मा [gani] -ले एकवचन आदरार्थीको रूप जनाउँछ। उदाहरण (८) -मा [gatsi] -ले द्वितीय पुरुष द्विवचनलाई बुझाउँछ भने उदाहरण (९) -मा [ganimim] -ले बहुवचनको रूप देखाउँछ।

अन्य पुरुष

अन्य पुरुषमा पनि अनादरार्थी र वचनको आधारमा भेद पाइन्छ। थुलुङ भाषाको तृतीय पुरुषको चार प्रकार निम्नलिखित उदाहरणमा देखाइएको छ।

१०. gu ku du
3-SG.NH water drink-NPST.3SG
" He/She drinks water."
११. gu-mi ku du-mi
3-SG.H water drink-NPST.3SG
" He/She drinks water."
१२. gu-tsi ku du-tsi
3-DU water drink-NPST.3DU
" They (two) drink water."
१३. gu-mimim ku du-mi
3-PL water drink-NPST.3PL
"They drink water."

उक्त उदाहरण (१०) -मा अन्य पुरुष एकवचन [gu] -ले जनाउँछ भने उदाहरण (११) -मा [gumi] -ले एकवचन आदरार्थीको रूप जनाउँछ। उदाहरण (१२) -मा [gutsi] -ले

अन्य पुरुष द्विवचनलाई बुझाउँछ भने उदाहरण (१३) -मा [gumimim] -ले बहुवचनको रूप देखाउँछ।

४.२. वचन (Number)

नाम वा सर्वनाम अर्थात् तीन पुरुषको सङ्ख्या जनाउने व्याकरणिक कोटिलाई वचन भनिन्छ। एक सङ्ख्या बुझाउने वचनलाई एकवचन भनिन्छ भने एकभन्दा बढी सङ्ख्या बुझाउनेलाई बहुवचन भनिन्छ। तर कतिपय भाषाहरूमा द्विवचन वचन व्यवस्था पनि रहेको पाइन्छ। त्यसर्थ दुई सङ्ख्या जनाउने वचनलाई द्विवचन भनिन्छ। थुलुड भाषामा वचन तीन प्रकारका छन्- एकवचन, द्विवचन र बहुवचन। प्रथम पुरुष द्विवचन र बहुवचनमा समावेश र असमावेश रहेको छ भने द्वितीय र अन्य पुरुष एकवचनमा आदरार्थी रूप पाइन्छ। तल दिएका उदाहरणहरूले यस कथनलाई स्पष्ट पार्छ।

१.	go 1SG	bʌdzar market	lu-ŋu go-1SG.PRE.HAB
	"I go to the market."		
२.	go-tsi 1-DU.INCL	bʌdzar market	lu-tsi go-1DU.PRE.HAB
	"We go to the market."		
३.	go-tsuku 1-DU.EXCL	bʌdzar market	lu-tsuku go-1DU.PRE.HAB
	"We go to the market."		
४.	go-i 1-PL.INCL	bʌdzar market	lu-i go-1PL.PRE.HAB
	"We go to the market."		
५.	go-ku 1P-L.EXCL	bʌdzar market	lu-ku go-1PL.PRE.HAB
	"We go to the market."		

६.	ga-na 2-SG.NH	bʌdzar market	lu-na go-2SG.PRE.HAB
	"You go to the market."		
७.	ga-ni 2-SG.H	bʌdzar market	lu-ni go-2SG.PRE.HAB
	"You go to the market."		
८.	ga-tsi 2-DU	bʌdzar market	lu-tsi go-2DU.PRE.HAB
	"You go to the market."		
९.	ga-nimim 2-PL	bʌdzar market	lu-ni go-2PL.PRE.HAB
	"You go to the market."		
१०.	gu 3SG.NH	bʌdzar market	lu go-3SG.PRE.HAB
	"He/She goes to the market."		
११.	gu-mi 3SG.H	bʌdzar market	lu-mi go-3SG.PRE.HAB
	"He/She goes to the market."		
१२.	gu-tsi 3-DU	bʌdzar market	lu-tsi go-3DU.PRE.HAB
	"They go to the market."		
१३.	gu-mimim 3PL	bʌdzar market	lu-mi go-3PL.PRE.HAB
	"They go to the market."		

उदाहरण (१)- मा एकवचन नाम वा सर्वनाम शब्द जनाउन कुनै सर्ग लाग्दैन। उदाहरण (२)- मा प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशमा [-tsi], उदाहरण (३)- मा असमावेशमा [-tsuku], उदाहरण (४)- मा बहुवचन समावेशमा [-i] र उदाहरण (५)-मा असमावेशमा चाहिँ [-ku] परसर्गको प्रयोग गरिन्छ। त्यसरी नै उदाहरण (६)- मा द्वितीय पुरुष एकवचन [-na] र उदाहरण (७)- मा द्वितीय पुरुष [-ni] सर्ग लाग्छ। उदाहरण (८)-

मा द्वितीय पुरुषको द्विवचनमा [-tsi] र उदाहरण (९)- मा द्वितीय पुरुष बहुवचनमा [-nimim] परसर्ग लाग्छ भने उदाहरण (१०)- मा अन्य पुरुष एकवचन अनादरार्थीमा कुनै सर्ग लाग्दैन भने उदाहरण (११)- मा अन्य पुरुष एकवचन आदरार्थीमा [-mi] सर्ग लाग्छ। उदाहरण (१२)- मा अन्य पुरुष द्विवचनमा [-tsi] अनि उदाहरण (१३)- मा अन्य पुरुष बहुवचनमा [-mimim] आदि परसर्ग लगाइन्छ। त्यस्तै थुलुड भाषामा उक्त तीन पुरुषबाहेक अन्य शब्द वा नामपद (मानव वा मानवेत्तर) सबैमा एकवचन सूचक [-ø] शून्य रूप हुन्छ भने द्विवचनमा [-tsi] र बहुवचनमा [-mim] सर्गको सूचक रूप पाइन्छ। थुलुड भाषाको तीनै वटा पुरुषको द्विवचन सूचक [-tsi] हो। तलका उदाहरणहरू हेरौं ;

१.	ram	nem	lu
	ram.SG	home	go-3SG.PRE.HAB
	" Ram goes home."		
	ram-tsi	nem	lu-tsi
	ram-DU	home	go-3DU.PRE.HAB
	" Ram goes home."		
	ram-mim	nem	lu-mi
	ram-PL	home	go-3PL.PRE.HAB
	" Ram goes home."		
२.	giṭa	nem	lu
	geeta.SG	home	go-3SG.PRE.HAB
	"Geeta goes home."		
	giṭa-tsi	nem	lu-tsi
	geeta-DU	home	go-3DU.PRE.HAB
	"Geeta goes home."		
	giṭa-mim	nem	lu-mi
	geeta-PL	home	go-3PL.PRE.HAB
	"Geeta goes home."		

३. k^hleba bu
dog be-PRE.HAB
"कुकुर छ ।"

k^hleba-tsi bu-tsi
dog-DU be-3DU.PRE.HAB
"कुकुरहरू (दुई) छन् ।"

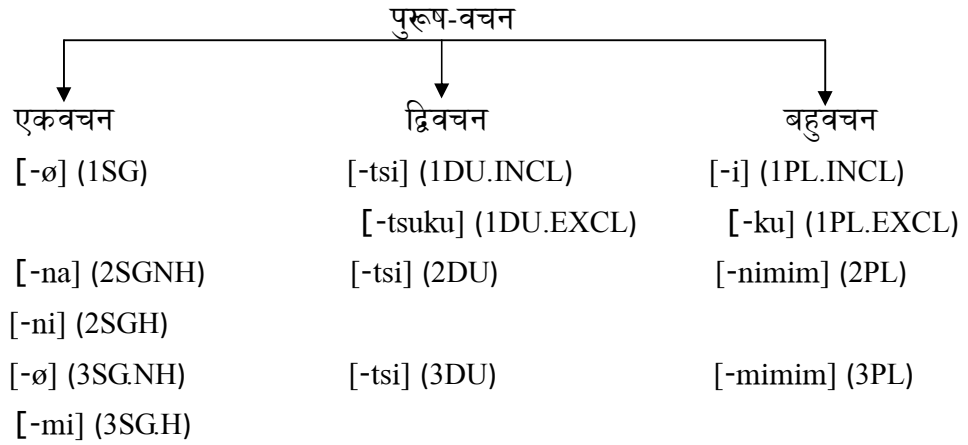
k^hleba-mim bu-mi
Dog - PL be-3PL.PRE.HAB
"कुकुरहरू छन् ।"

४. mitsju-ka dzam pe-udi
people.SG-ERG rice eat-PST.HAB
"People eat rice"

mitsju-tsi dzam pe-udi
people-DU rice eat-PST.HAB
"People ate rice."

mitsju-mim dzam pe-mdi
people-PL rice eat-PST.HAB
"People ate rice."

थुलुड भाषाको पुरुष-वचन सूचकलाई निम्न रेखाचित्रमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

रेखाचित्र ६ : पुरुष-वचन सूचक

४.३. समावेश (Clusivity)

थुलुङ भाषामा समावेशी (स्रोता र वक्ता) र असमावेशी (अन्य र वक्ता) प्रथम पुरुषको द्विवचन र बहुवचनमा पाइन्छ। तल दिएका उदाहरणहरूका क्रममा प्रथम पुरुष द्विवचन समावेशीमा [-ø] र असमावेशीमा [-ku] अनि बहुवचन समावेशीमा [-ø] र असमावेशीमा [-ku] आदि परसर्गको रूपमा प्रयोग गरिन्छ।

१. gotsi-ø dzam po-tsi
 1DU.INCL rice eat-1DU.PRE.HAB
 'We (You & me) eat rice.'
२. gotsu-ku dzam po-tsuku
 1DU-EXCL rice eat- 1DU.PRE.HAB
 'We (He/She & me) eat rice.'
३. goi-ø dzam po-i
 1PL.INCL rice eat-1PL.PRE.HAB
 'We (You & me) eat rice.'
४. go-ku dzam po-ku
 1PL-EXCL rice eat-1PL.PRE.HAB
 'we (They & me) eat rice.'

थुलुङ भाषाको यस तथ्यलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

पुरुष	वचन			
	द्विवचन		बहुवचन	
	समावेशी	असमावेशी	समावेशी	असमावेशी
प्रथम पुरुष	[-ø]	[-ku]	[-ø]	[-ku]

तालिका ५ : थुलुङ भाषामा समावेशी र असमावेशी सूचक

४.४. आदर (Honorificity)

आदरार्थी सम्मान जनाउने एउटा व्याकरणिक कोटि हो। आदर कतिपय भाषामा हुन्छ, कतिपयमा हुँदैन तर हुनुपर्छ भन्ने आवश्यक पनि छैन। आदर थुलुङ भाषामा द्वितीय र अन्य पुरुष एकवचनको सर्वनाम र क्रियापद दुवैमा पाइन्छ। द्वितीय पुरुष एकवचन अनादरार्थीको लागि [-na] र आदरार्थीको लागि [-ni] परसर्गको प्रयोग गरिन्छ, अनि अन्य पुरुष एकवचन आदरार्थी लागि [-mi] र अनादरार्थीको लागि [-ø] रूपको प्रयोग हुन्छ। यस आदर भेदलाई निम्न तालिकामा हेर्न सकिन्छ।

पुरुष		एकवचन
द्वितीय पुरुष [ga-]	अनादरार्थी	[-na]
	आदरार्थी	[-ni]
अन्य पुरुष [gu-]	अनादरार्थी	[-ø]
	आदरार्थी	[-mi]

तालिका ६ : थुलुङका आदर सर्वनाम

उक्त तालिकामा हेर्दा थुलुङ भाषाको द्वितीय र अन्य पुरुष एकवचनमा आदर भेद पाइन्छ भने यसको क्रियापदमा पनि आदर भेदको रूप पाइन्छ।

१.	ga-na 2SG "You eat rice."	dzam rice	po-na eat-2SG.PRE.HAB.NH
	ga-ni 2SG "You eat rice."	dzam rice	po-ni eat-2SG.PRE.HAB.H
	ga-na 2SG "You go home."	nem home	lu-na go-2SG.PRE.HAB.NH

ga-ni	nem	lu-ni
2SG	home	go-2SG.PRE.HAB.H
"You go home."		

२. gu dzam pi
 3SG rice eat-3SG.PRE.HAB.NH
 "He/She eats rice."

gu-mi	dzam	po-mi
3SG	rice	eat-3SG.PRE.HAB.H
"He/She eats rice."		

gu	nem	lu
3SG.NH	home	go-3SG.PRE.HAB.NH
"He/She goes home."		

gu-mi	nem	lu-mi
3SG.H	home	go-3SG.PRE.HAB.H
"He/She goes home."		

उक्त उदाहरण (१) र (२) - बाट स्पष्ट हुन्छ, थुलुड भाषामा आफुभन्दा ठूला-बडासँग वार्तालाप हुँदा सर्वनाम र क्रियापद दुवैमा परसर्गको रूपमा प्रयोग गरिने आदरार्थी रूप द्वितीय पुरुष एकवचनमा [-ni] र अन्य पुरुष एकवचनमा [-mi] -ले सङ्केत गर्दछ, भने सामान्य वा अनादरार्थी प्रयोगका लागि द्वितीय पुरुष एकवचनमा [-na] र अन्य पुरुष एकवचनमा [-∅] ले सङ्केत गरेको छ। यस भाषाको वाक्यको क्रियापदमा [-sjo] परसर्ग आदरार्थी सूचकको रूपमा पदसङ्गति भएको पनि पाइन्छ। यसलाई निम्न उदाहरण (१)-मा रहेका वाक्यहरूले स्पष्ट पार्दछ।

१. gana nem lu-na-sjo
 2SG home go-2SG.PRE.HAB-HON
 'You go home.'
 "तिमी घर जाऊ है।"

gana	dzam	po-na-sjo
2SG.NHON	rice	eat-2SG.PRE.HAB-HON
'You eat rice.'		
"तिमी भात खाऊ है।"		

४.५. आयाम (Dimension)

आयाम भाषामा पाइने एउटा व्याकरणिक कोटि हो। यसले वक्तादेखि नजिक वा टाढाका व्यक्ति वा वस्तु आदिलाई बुझाउँछ। थुलुङमा आयाम निकटवर्ती र दूरवर्ती गरी दुई प्रकारका छन्। यस भाषामा [a] ~ [oram] र [asinda] आयामले निकट वा वक्ताको छेउमा अनि [me] ~ [meram] र [misinda] आयामले दूर वा वक्तादेखि टाढामा रहेको व्यक्ति वा वस्तु आदिलाई बुझाउँदछन्। आयामलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ।

आयाम (Dimension)	
निकटवर्ती (Proximal)	दूरवर्ती (Distal)
[a] ~ [oram]	[me] ~ [meram]
[asinda]	[misinda]

तालिका ७ : थुलुङका आयाम

उक्त आयामलाई निम्न उदाहरणमा हेर्न सकिन्छ।

१. a~oram mitsju dzjopa bu
 PROX.SG man good be-PRE
 'This man is good.'
- asinda sokma bu
 PROX jungle be-PRE
 "Here is jungle."
२. me ~ meram mitsju dzjopa bu
 DIST.SG man good be-PRE
 'That man is good.'
- misinda sokma bu
 DIST jungle be-PRE
 "There is jungle."

उदाहरण (१) -मा [a]~[oram] र [asinda]-ले "मान्छे" र "जङ्गल" वक्तासित निकट रहेको सङ्केत गर्दछ भने उदाहरण (२) -मा [me]~[meram] र [misinda]-ले वक्तासित टाढा रहेको बोध गराउँदछ।

थुलुङमा आयाम एकवचनलाई द्विवचन बनाउँदा [-tsi] र बहुवचन बनाउँदा [-mim] सर्गहरूको प्रयोग गरिन्छ। तलका उदाहरणमा हेर्न सकिन्छ।

a-tsi	dzjopa	bu-tsi
PROX.DU	good	be-DU.PRE
'These (two) are good.'		

a-mim	dzjopa	bu-mi
PROX.PL	good	be-PL.PRE
'These are good.'		

me-tsi	dzjopa	bu-tsi
DIST-DU	good	be-DU.PRE
'Those (two) are good.'		

me-mim	dzjopa	bu-mi
DIST-PL	good	be-PL.PRE
'Those are good.'		

यसरी थुलुङ भाषामा आयामलाई अन्य पुरुषवाचक सर्वनामका रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छ। उक्त उदाहरणमा रहेका आयाम [a]~[oram]-ले नजिकमा र [me]~[meram]-ले टाढामा रहेको मानव वा मामवेत्तर, सजीव तथा निर्जीव वस्तु आदिलाई बुझाउँदछ भने [asinda]-ले नजिकको र [misinda]-ले टाढाको स्थानलाई जनाउँदछ।

उक्त थुलुङ भाषाको पुरुष, वचन, समावेशी, आदर र आयामको विश्लेषणका आधारमा यस भाषामा जम्मा तेह्रवटा सर्वनामहरू पाइएका छन्। यस भाषाका सर्वनाम व्यवस्थालाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ :

पुरुष		वचन				
		एकवचन	द्विवचन	बहुवचन		
प्रथम पुरुष	समावेशी		[go]	[gotsi]	[goi]	
	असमावेशी			[gotsuku]	[goku]	
द्वितीय पुरुष	आदर	अनादरार्थी	[gana]	[gatsi]	-	
		आदरार्थी	[gani]	-	[ganimim]	
अन्य पुरुष	आदर	अनादरार्थी	[gu]	[gutsi]	[gumimim]	
		आदरार्थी	[gumi]	-		
	निकटवर्ती	आदर	अनादरार्थी	[a]	-	[amim]
			आदरार्थी	-	-	-
	दूरवर्ती	आदर	अनादरार्थी	[me]	[metsi]	[memim]
			आदरार्थी	[memi]	-	-

तालिका ८ : थुलुड भाषामा पुरुष

४.६. लिङ्ग (Gender)

थुलुड भाषामा लिङ्गभेदको लागि विशेष रूप पाइँदैन। अर्थात् रूपात्मक आधारमा थुलुडमा लिङ्गभेद छैन। तर यस भाषामा शाब्दिक आधारमा भने केही नाममा लिङ्गभेद पाइन्छ, जसलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ।

पुलिङ्ग	नेपाली	स्त्रीलिङ्ग	नेपाली
[ŋɔpsɔ]	मीत	[ŋɔpsome]	मितिनी
[kuku]	मामा	[nini]	माईजु
[pap]	बाबु	[mam]	आमा
[bebe]	बाजे	[mimi]	बाजू

[tʰaku]	जेठा	[tɔŋma]	जेठी
[limɖibup]	माईला	[limɖi]	माईली
[riwo]	सोल्टी	[rime]	सोल्टिनी
[bajafiʌp]	राजा	[bajafiʌpme]	रानी
[pepe]	खनाती	[pepeme]	खनातीनी
[fiʌlbɔ]	सम्धी	[fiʌlmɔ]	सम्धिनी
[ɖepa]	बडा	[ɖema]	बडी
[tsisa]	काका	[tsema]	काकी
[watsjo]	लोगने	[metsjo]	स्वास्नी
[jumpe]	कान्छा	[jumpi]	कान्छी

तालिका ९ : थुलुडको लिङ्ग (नामपदका आधारमा)

थुलुडमा केही शाब्दिक लिङ्गभेद भए तापनि उद्देश्य र क्रियापद विचमा लिङ्गको सङ्गति हुँदैन, अर्थात् पदसङ्गतिमा भेद छैन।

१. mar^tʰa ra-kpu
martha tell-3SG.PRE.HAB
'Martha tells.'

bisnu ra-kpu
bishnu tell-3SG.PRE.HAB
'Bishnu tells.'

mam rak-pu
mother tell-PRE.HAB
'Mother tells.'

pap rak-pu
father tell-PRE.HAB
'Father tells.'

wa ʃa-kta
brother fall-PST.HAB
'Brother fell down.'

lak ʈa-kta
sister fall-PST.HAB
'Sister fell down.'

beno ʈa-kta
cow fall-PST.HAB
'Cow fell down.'

luŋ ʈa-kta
stone fall-PST.HAB
'Stone fell down.'

उक्त उदाहरण (१)- का वाक्यहरूमा शब्दका आधारमा लिङ्गभेद पाइन्छ तर क्रियापदहरू लिङ्गभेद नभई प्रयोग भएका छन्। मानव, मानवेत्तर वा निर्जीव वस्तु आदिको क्रियापदमा एकै रूप [-kpu] अभूत अभ्यास पक्षमा र [-kta] भूत अभ्यास पक्षमा प्रयोग भएको पाइन्छ।

४.७. काल (Tense)

वक्ताले बोलेको समयको सन्दर्भमा क्रियाले जनाएको घटनाको समयलाई छुट्याउनु सकिन्छ। यस आधारमा वक्ताले बोलेको समय भन्दा पहिलाको समयलाई भूत भनिन्छ भने, वक्ताले बोलेको समसमयलाई वर्तमान र वक्ताले बोलेको समय भन्दा पछिको घटनाको समयलाई भविष्य भनिन्छ। भाषामा प्रयुक्त भएको समय जनाउने व्याकरणिक कोटिलाई काल भनिन्छ। थुलुङ भाषामा रूपात्मक आधारमा भूत र अभूत (वर्तमान र भविष्य) गरी दुई प्रकारको काल व्यवस्था रहेको पाइन्छ। निम्न चर्चा गरिएको छ।

४.७.१. भूतकाल

क्रियाले जनाएको घटनाको समय वक्ताले बोलेको समय भन्दा पहिला हो भने त्यस समयलाई भूतकाल भनिन्छ। थुलुङको अकर्मक, सकर्मक र द्विकर्मक तीनै वटा

क्रियापदको सम्पन्न र अभ्यस्त तथा असम्पन्न पक्षको अभ्यासबोधकमा पनि सूचक रूप [-
 ø] तथा सम्पृक्त रूपमा रहेको पाइन्छ। तर अन्य असम्पन्न पक्षमा भने [-ba-] -ले भूत
 कालको सूचक रूप जनाउँदछ। निम्न उदाहरणहरू प्रस्तुत छन्।

१. [lumu] "जानु" अकर्मक क्रिया

go	nem	lu-ŋdo /luŋto
1SG	home	go-1SG.PST.HAB
'I went home.'		

go-tsi	nem	lu-tstsi
1-DU.INCL	home	go-1DU.PST.HAB
'We (two) went home.'		

go-tsuku	nem	lu-tstsoko
1-DU.EXCL	home	go-1DU.PST.HAB
'We (two) went home.'		

goi	nem	lu-ttoko
1PL.INCL	home	go-1PL.PST.HAB
'We went home.'		

go-ku	nem	lu-ttoko
1-PL.EXCL	home	go-1PL.PST.HAB
'We went home.'		

२. [pomu] "खानु" सकर्मक क्रिया

gana-ka	dzam	pe-nna
2SG-ERG	rice	eat-2SG.PST.HAB
'You ate rice.'		

gani-ka	dzam	pe-nni
2SG-ERG	rice	eat-2SG.PST.HAB
'You ate rice.'		

gatsi-ka	dzam	pe-tstsi
2DU-ERG	rice	eat-2DU.PST.HAB
'You (two) ate rice.'		

ganimim-ka	dzam	pe-nmi
2PL-ERG	rice	eat-2PL.PST.HAB
'You ate rice.'		

३. [gamu] "दिनु" द्विकर्मक क्रिया

gu-ka	go	kiṭab	ga-kdi
3SG-ERG	1SG	book	give-3SG.PST.HAB
'He/ She gave a book to me.'			

gumi-ka	go	kiṭab	ga-mdi
3SG-ERG	1SG	book	give-3SG.PST.HAB
'He/ She gave a book to me.'			

gutsi-ka	go	kiṭab	ga-tstsi
3DU-ERG	1SG	book	give-3DU.PST.HAB
'They (two) gave a book to me.'			

gumimim-ka	go	kiṭab	ga-mdi
3PL-ERG	1SG	book	give-3PL.PST.HAB
'They gave a book to me.'			

उक्त उदाहरणमा [lu-] -ले "जा", [pe-] -ले "खा" र [ga-] -ले "दि" भन्ने बुझिन्छ। यी

सबैमा भूत कालको रूप [-Ø] रहेको वा क्रियापदमा सम्पृक्त रूप रहेको बोध गराउँछ।

उक्त क्रियापदलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ।

पुरुष		भूतकाल		
		[lumu] "जानु"	[pomu] "खानु"	[gamu] "दिनु"
1SG	[go]	[lu-ŋdo]	[pe-uŋo]	[ga-kŋo]
1DU	समा. [gotsi]	[lu-ttsi]	[pe-ttsi]	[ga-ttsi]
	अस. [gotsuku]	[lu-ttsoko]	[pe-ttsoko]	[ga-ttsoko]
1PL	समा. [goi]	[lu-ttoko]	[pe-ttoko]	[ga-ttoko]
	अस. [goku]	[lu-ttoko]	[pe-ttoko]	[ga-ttoko]
2SG	अना. [gana]	[lu-nna]	[pe-nna]	[ga-nna]
	आद. [gani]	[lu-nni]	[pe-nni]	[ga-nni]
2DU	[gatsi]	[lu-ttsi]	[pe-ttsi]	[ga-ttsi]
2PL	[ganimim]	[lu-nni]	[pe-nni]	[ga-nni]
3SG	अना. [gu]	[lu-sʈa]	[pe-udi]	[ga-kdi]
	आद. [gumi]	[lu-mdi]	[pe-midi]	[ga-mdi]
3DU	[gutsi]	[lu-ttsi]	[pe-ttsi]	[ga-ttsi]
3PL	[gumimim]	[lu-mdi]	[pe-mdi]	[ga-mdi]

तालिका १० : थुलुड भाषामा भूतकाल

४.७.२. अभूतकाल

थुलुडमा अभूतकालअन्तर्गत वर्तमानकाल र भविष्यकाल पर्दछ। वर्तमानकालको [-bu-] र भविष्यकालको [-pabu-] सूचक हुन्। तर वर्तमानकालमा पनि भूतकालमा जस्तै अभ्यस्त वा अभ्यासबोधक पक्षमा सूचक रूप [-ø] तथा सम्पृक्त रहेको पाइन्छ। भविष्यकालमा मात्र अभ्यस्त पक्षमा पनि काल सूचक देखिन्छ।

(क) वर्तमानकाल

वक्ताले बोलेको समय र क्रियाले जनाएको घटनाको समय साँगाँसँगै हो भने त्यसलाई वर्तमान भनिन्छ। थुलुङमा वर्तमानकालको सूचक [-bu-] -ले बुझाउँछ। तर असम्पन्नको पूर्ण र सातत्य पक्षमा मात्र यो सूचक रूप देखिन्छ।

१. [lumu] "जानु" अकर्मक क्रिया

go	nem	lu-ŋu
1SG	home	go-1SG.PRE.HAB
'I go home.'		

gotsi	nem	lu-tsi
1DU.INCL	home	go-1DU.PRE.HAB
'We go home.'		

gotsuku	nem	lu-tsuku
1DU.EXCL	home	go-1DU.PRE.HAB
'We go home.'		

goi	nem	lu-i
1DU.INCL	home	go-1PL.PRE.HAB
'We go home.'		

goku	nem	lu-ku
1DU.EXCL	home	go-1PL.PRE.HAB
'We go home.'		

२. [pomu] "खानु" सकर्मक क्रिया

goku	dzam	po-ku
1PL.EXCL	rice	eat-1PL.PRE.HAB
'we eat rice.'		

gana	dzam	po-na
2SG. NHON	rice	eat-2SG.PRE.HAB
'You eat rice.'		

gani	dzam	po-ni
2SG.H	rice	eat-2SG.PRE.HAB
'You eat rice.'		
gatsi	dzam	po-tsi
2DU	rice	eat-2DU.PRE.HAB
'You eat rice.'		
ganimim	dzam	po-ni
2PL	rice	eat-2PL.PRE.HAB
'You eat rice.'		

३. [gamu] "दिनु" द्विकर्मक क्रिया

gu-ka	go	kiṭab	ga-∅
3SG-ERG	1SG	book	give-1SG.PRE.HAB
'He/She gives a book to me.'			
gutsi-ka	go	kiṭab	ga-tsi
3DU-ERG	1SG	book	give-1SG.PRE.HAB
'They give a book to me.'			
gumi-ka	go	kiṭab	ga-ni
3SG.H-ERG.	1SG	book	give-1SG.PRE.HAB
'He/She gives a book to me.'			
gumimim-ka	go	kiṭab	ga-ni
3PL-ERG	1SG	book	give-1SG.PRE.HAB
'They give a book to me.'			

उक्त क्रियापदलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

पुरुष		वर्तमानकाल		
		[lumu] "जानु"	[pomu] "खानु"	[gamu] "दिनु"
1SG	[go]	[lu-ŋu]	[pe-u]	[ga-kpu]
1DU	समा. [gotsi]	[lu-tsi]	[po-tsi]	[ga-tsi]
	अस. [gotsuku]	[lu-tsuku]	[po-tsuku]	[ga-tsuku]
1PL	समा. [goi]	[lu-i]	[po-i]	[ga-i]

	अस.	[goku]	[lu-ku]	[po-ku]	[ga-ku]
2SG	अना.	[gana]	[lu-na]	[po-na]	[ga-na]
	आद.	[gani]	[lu-ni]	[po-ni]	[ga-ni]
2DU		[gatsi]	[lu-tsi]	[po-tsi]	[ga-tsi]
2PL		[ganimim]	[lu-ni]	[po-ni]	[ga-ni]
3SG	अना.	[gu]	[lu-ø]	[pe-ø]	[ga-ø]
	आद.	[gumi]	[lu-mi]	[po-mi]	[ga-mi]
3DU		[gutsi]	[lu-tsi]	[po-tsi]	[ga-tsi]
3PL		[gumimim]	[lu-mi]	[po-mi]	[ga-mi]

तालिका ११ : थुलुड भाषामा वर्तमानकाल

(ख) भविष्यकाल

वक्ताले बोलेको समयको सन्दर्भमा क्रियाले जनाएको घटनाको समय पछि हो भने त्यसलाई भविष्य भनिन्छ। भविष्यकालको सूचक [-pabu-] -ले जनाउँछ। थुलुड भाषामा भविष्यकालका उदारहणहरू निम्न प्रस्तुत छ।

१. [lumu] "जानु" अकर्मक क्रिया

go	nem	lu-pabu-ŋu
1SG	home	go-FUT-HAB.1SG
'I will go home.'		
gotsi	nem	lu-pabu-tsi
1DU.INCL	home	go-FUT-HAB.1DU
'We will go home.'		
gotsuku	nem	lu-pabu-tsuku
1DU.EXCL	home	go-FUT-HAB.1DU
'We will go home.'		
goi	nem	lu-pabu-i
1PL.INCL	home	go-FUT-HAB.1PL
'We will go home.'		

goku	nem	lu-pabu-ku
1PL.EXCL	home	go-FUT-HAB.1PL
'We will go home.'		

२. [pomu] "खानु" सकर्मक क्रिया

gana-ka	dzam	pe-pabu-na
2SG-ERG	rice	eat-FUT-HAB.2SG
'You will eat rice.'		

gani-ka	dzam	pe-pabu-ni
2SG.H-ERG	rice	eat-FUT-HAB.2SG
'You will eat rice.'		

gatsi-ka	dzam	pe-pabu-tsi
2DU-ERG	rice	eat-FUT-HAB.2DU
'You will eat rice.'		

ganimim-ka	dzam	pe-pabu-ni
2PL-ERG	rice	eat-FUT-HAB.2PL
'You will eat rice.'		

३. [gamu] "दिनु" द्विकर्मक क्रिया

gu-ka	go	kiṭab	ga-pabu-ø
3SG.NHON-ERG	1SG	book	give-FUT-HAB.3SG
'He/She will give a book to me.'			

gutsi-ka	go	kiṭab	ga-pabu-tsi
3DU-ERG	1SG	book	give-FUT-HAB.3DU.
'He/She will give a book to me.'			

gumi-ka	go	kiṭab	ga-pabu-mi
3SG.H-ERG	1SG	book	give-FUT-HAB.3SG
'He/She will give a book to me.'			

gumimim-ka	go	kiṭab	ga-pabu-mi
3PL-ERG	1SG	book	give-FUT.HAB.3PL
'They will give a book to me.'			

उक्त क्रियापदलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

पुरूष		भविष्यकाल			
		[lumu] जानु	[pomu] खानु	[gamu] दिनु	
1SG	[go]	[lu-pabu-ŋu]	[pe-pabu-ŋu]	[ga-pabu-ŋu]	
1DU	समा. [gotsi]	[lu-pabu-tsi]	[pe-pabu-tsi]	[ga-pabu-tsi]	
	अस. [gotsuku]	[lu-pabu-tsuku]	[pe-pabu-tsuku]	[ga-pabu-tsuku]	
1PL	समा. [goi]	[lu-pabu-i]	[pe-pabu-i]	[ga-pabu-i]	
	अस. [goku]	[lu-pabu-ku]	[pe-pabu-ku]	[ga-pabu-ku]	
2SG	अना. [gana]	[lu-pabu-na]	[pe-pabu-na]	[ga-pabu-na]	
	आद. [gani]	[lu-pabu-ni]	[pe-pabu-ni]	[ga-pabu-ni]	
2DU	[gatsi]	[lu-pabu-tsi]	[pe-pabu-tsi]	[ga-pabu-tsi]	
2PL	[ganimim]	[lu-pabu-ni]	[pe-pabu-ni]	[ga-pabu-ni]	
3SG	अना. [gu]	[lu-pabu-ø]	[pe-pabu-ø]	[ga-pabu-ø]	
	आद. [gumi]	[lu-pabu-mi]	[pe-pabu-mi]	[ga-pabu-mi]	
3DU	[gutsi]	[lu-pabu-tsi]	[pe-pabu-tsi]	[ga-pabu-tsi]	
3PL	[gumimim]	[lu-pabu-mi]	[pe-pabu-mi]	[ga-pabu-mi]	

तालिका १२ : थुलुङ भाषामा भविष्यकाल

थुलुङ भाषामा कालको सूचक निम्न तालिकामा प्रस्तुत छ ।

काल		
भूतकाल	अभूतकाल	
	वर्तमानकाल	भविष्यकाल
[-ba-]	[-bu-]	[-pabu-]

तालिका १३ : थुलुङ भाषामा कालको सूचक

४.८. पक्ष (Aspect)

क्रियाले जनाएको घटनाको समयलाई पक्ष भनिन्छ। थुलुङ भाषामा सम्पन्न र असम्पन्न गरी दुई प्रकारका पक्ष छन्। सम्पन्न पक्षले घटना पुरा भएको बुझाउँछ भने असम्पन्न पक्षले घटना पुरा नभएको बुझाउँछ।

(क) सम्पन्न (Perfective) पक्ष

सम्पन्न पक्षलाई लुङ पनि भनिन्छ। थुलुङ भाषामा [-sta] र [-udi] सर्ग सम्पन्न पक्षको सूचक हुन्। उदाहरणको लागि तल दिएको छ।

१. ram lu-sta
ram go 3SG.PST
"ram went."

ram dzam pe-udi
ram rice eat -3SG PST
"Ram ate Rice."

उक्त उदाहरणहरूमा [-sta] र [-udi] लुङ हो।

(ख) असम्पन्न (Imperfective) पक्ष

असम्पन्न पक्षले घटना पुरा नभएको बुझाउँछ। यस अध्ययनमा विशेष गरी सातत्यबोधक, पूर्ण र अभ्यासबोधक पक्षका उदाहरणहरू प्रस्तुत छन्।

सातत्यबोधक पक्ष

क्रियाको अपूर्णता वा सातत्य अर्थात् निरन्तरता बुझाउँने पक्ष सातत्यबोधक पक्ष हो। थुलुङ भाषामा [-ttonja] वा [-ktonja] -ले तीनै कालमा सातत्य पक्ष बुझाउँदछ। उदाहरण तल प्रस्तुत छ।

१. go bAdzar lu-ktonja-buju
1SG market go-IPFV-PRE.1SG
"I am going to the market."

go	dzam	pe-ttoŋa-buŋu
1SG	rice	eat-IPFV-PRE.1SG

"I am eating rice."

go	bʌdzar	lu-ktoŋa-baŋdo
1SG	market	go-IPFV-PST

"I was going to the market."

go	dzam	pe-ttoŋa-baŋdo
1SG	rice	eat-IPFV-PST

"I was eating rice."

go	bʌdzar	lu-ktoŋa-pabuŋu
1SG	market	go-IPFV-FUT

"I will be going to the market."

go-ka	dzam	pe-ttoŋa-pabuŋu
1SG-ERG	rice	eat-IPFV-FUT

"I will be eating rice."

पूर्ण पक्ष

क्रियाको पूर्णता बुझाउने पक्ष पूर्ण पक्ष हो। थुलुङ भाषामा [-ma] परसर्गले पूर्ण पक्ष बुझाउँछ। निम्न वाक्यहरूमा हेरौं।

१. bʰʌrʌt bʌdzar lu-ma-baida
 bharat market go-PFV-PST.3SG
 "Bharat had gone to the market."

niṭa	iskul	lu-ma-bu
neeta	school	go-PFV-PRE.3SG

"Neeta has gone to the school."

niṭa-ka	hema	kʰʌluŋ	ga-ma-bu
neeta	hema	money	give-PFV-PRE.3SG

"Neeta has given a money to hema."

अभ्यस्त वा अभ्यासबोधक पक्ष

अभ्यासका रूपमा प्रयोग गरिने क्रियापदको एउटा विशेष कालको अवस्थालाई अभ्यस्त वा अभ्यासबोधक पक्ष भनिन्छ। थुलुङ भाषामा यस पक्षको सूचक रूप [-ø] वा सम्पृक्त

रहेको छ भनेर अघाडि पनि कालको सन्दर्भमा चर्चा भएको छ। उदाहरण लागि तल हेर्न सकिन्छ।

go-ka	dzam	pe -u
1SG-ERG	rice	eat-PRE.HAB
"I eat rice."		

mohΛn-ka	dzam	pe
mohan-ERG	rice	eat-3SG.PRE.HAB
"Mohan eats rice."		

उक्त उदाहरणमा अभ्यस्त पक्ष जनाउने सूचक रूप पदसङ्गतिमा सम्पृक्त रूपमा रहेको छ भन्ने बुझिन्छ।

४.९. भाव (Mood)

क्रियामा वक्ताको आशय बुझाउने व्याकरणिक अभिलक्षण भाव हो। अर्थात् वक्ताको मनभाव वा मनसायको भिन्नतालाई व्यक्त गर्ने क्रियाको रूपावली वा संरचनाको भिन्नतालाई क्रियाको भाव भनिन्छ। थुलुड भाषामा निम्नप्रकारका भावहरू पाइन्छ।

४.९.१. सामान्यार्थक (Indicative) भाव

जुन क्रियापदबाट वक्ताको मनभाव निश्चित रूपमा प्रकट हुन्छ, त्यसलाई सामान्यार्थक वा निश्चयार्थ भनिन्छ। यस भावले क्रियामा वक्ताको सूचना दिने, घोषणा गर्ने वा कुनै विषयबारे भन्ने आशय बुझाउँछ। थुलुडका निम्न उदाहरणहरू छन्।

१.	kisor	nem	lu-fiu
	kishor	home	go-NPST-IND
"Kishor goes home."			

२.	sani-ka	dΛ	bo-fio
	sani-ERG	work	do-NPST-IND
"Sani works."			

थुलुडमा सामान्यार्थक भाव जनाउने सूचक [-fiu], [-fio] आदि पाइन्छ।

४.९.३. आज्ञार्थक (Imperative) भाव

वक्ताको आज्ञा, आदेश वा अनुरोध बुझाउने क्रियापद आज्ञार्थक भाव हो। यिनीहरू द्वितीय

पुरुषमा मात्र हुन्छन्। थुलुडमा निम्न प्रकारका उदाहरणहरू छन्।

gana nem lu-ksa
2SG home go-IMP
"You go home."
"तँ घर जा।"

sʌŋ kri- mu
firewood cut- IMP
"Cut a firewood."
"दाउरा काट्नु।"

lamtsʌka tsʌ-mu
door close-IMP
"Close the door."
"दौलो बन्द गर्नु।"

go-ka kiṭab ga-ki
1SG-DAT book give-IMP
"Give me a book."
"मलाई किताब देऊ।"

go-ka kiṭab ga-ksa
1SG-DAT book give-IMP
"Give me a book."
"मलाई किताब दे।"

gatsi lu-ktsi
2DU go-IMP
"You (two) go."
"तिमी दुई जाऊ।"

थुलुडमा आज्ञार्थक भाव बुझाउने सूचक [-ksa], [-mu], [-ki], [-ktsi] आदि हुन्।

४.९.४. इच्छार्थ (Optative) भाव

इच्छार्थक भाव वा क्रियापदले वक्ताको इच्छा वा चाहनालाई व्यक्त गर्दछन्। इच्छार्थ सबै पुरूषमा व्यक्त हुन्छ। यस भावमा कुनै पनि पक्ष वा कालबोधक रूपहरू हुँदैन। थुलुङ भाषामा इच्छार्थक भावका उदाहरणहरू निम्नप्रकार छन्।

१. dika gu lu-nju
 tomorrow 3SG go-OPT
 "He shall/will go tomorrow."
 "ऊ भोलि जावस्।"

२. ramu-ka dΛ bo-nju
 ramu-ERG work do-OPT
 "Ramu may/might work."
 "रामुले काम गरोस्।"

उक्त उदाहरणअनुसार थुलुङमा [-nju] इच्छार्थक भाव सूचक हो।

४.९.५. दायित्वार्थक (Obligative) भाव

जुन क्रियापद वा भावले दायित्व वा जिम्मेवारी बुझाउँछ, त्यसलाई दायित्वार्थक भाव भनिन्छ। थुलुङमा भेटिएका दायित्वार्थक भावलाई तलका उदाहरणमा हेरौं।

१. goi nem lu-mu-basi
 1PL.INCL home go-INF-OBL
 "We should go home."
 "हामी घर जानु पर्छ।"

२. gana-ka ra-mu-basi
 2SG-ERG tell-INF-OBL
 "You have to tell."
 "तिमीले भन्नु पर्छ।"

३. mitsju dzjopa djum-mu-basi
 People good be-INF-OBL
 "People should be good."
 "मान्छे राम्रो हुनु पर्छ।"

थुलुङमा [-basi] सूचकले दायित्वार्थक भाव जनाउँदछ।

४.१०. व्युत्पादन र रूपायन (Derivation and Inflection)

व्युत्पादन र रूपायन दुवै शब्द निर्माण गर्ने प्रक्रिया हुन्। तर यी दुईबीच स्पष्ट भिन्नता हुन्छ। व्युत्पादन धातु वा प्रातिपदिक आधार पदबाट अर्को रूपायनयोग्य प्रातिपदिकको निर्माण गर्ने प्रक्रिया हो वा आधार तत्वमा उपसर्ग, शब्द वा दोहोरिएको शब्द जोडेर शब्दनिर्माण गर्ने प्रक्रियालाई व्युत्पादन भनिन्छ। यसले मूलतः धातुको व्याकरणिक कोटि परिवर्तन गर्दछ। थुलुङ भाषामा यसको उदाहरण नामपद तथा क्रियापदमा पाइन्छ।

धातु रूप	व्युत्पत्ति रूप
[del] "बस्ती"	[del-pa] "बस्तीवाला"
[dzjur] "अमिलो "	[dzjur-pa] "अमिलो वस्तु"
[si] "सिकाउनु"	[si-pa] " शिक्षक"
[dim] "सुनको गहना"	[di-pa] " सुनारे"
[dim] "सङ्गित "	[di-pa] "सङ्गितकार"
[k ^h u] "चोर्नु"	[k ^h u-pa] "चोर"
[k ^h o] "भान्सा"	[k ^h o-pa] "भान्से"
[phɔl] "काट्नु"	[p ^h ɔl-pa] "चाकु" / "काट्ने"
[simu] "मर्नु"	[si-pa] "लास"
[rjamu] "लेख्नु"	[rjakpa] "लेख्ने"

माथिको उदाहरणमा नामपद तथा क्रियापद धातुमा [-pa] जोडिएर अर्को शब्दको व्युत्पत्ति भएको देखिन्छ।

रूपायन प्रक्रिया कुनै शब्दलाई वाक्यमा प्रयोगयोग्य बनाउने प्रक्रिया हो वा विकारी शब्दमा वाक्यात्मक सम्बन्ध र व्याकरणात्मक अर्थको अभिव्यक्तिका लागि शब्दमा गरिने

परिवर्तनलाई रूपायन भनिन्छ। यसले मूलतः नामका लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदि तथा क्रियाका काल, पक्ष, भाव आदिसँग पनि सम्बन्धित हुन्छ। थुलुङ भाषामा पाइएका रूपायनहरू निम्नलिखित छन्।

go	ga-kpu
1SG	give-1SG
"I give."	
gotsi	ga-tsi
1DU	give-1DU.INCL
"We (two) give."	
gotsuku	ga-tsuku
1DU	give-1DU.EXCL
"We (two) give."	
goi	ga-i
1PL	give-1PL.INCL
"We give."	
goku	ga-ku
1PL	give-1PL.EXCL
"We give."	

उक्त उदाहरणमा [ga-] क्रिया धातुसित प्रथम पुरुषको एकवचन [-kpu], द्विवचन समावेश [-tsi], असमावेश [-tsuku], अनि बहुवचन समावेश [-i] र असमावेश [-ku] वर्तमानकालमा आएका छन्। यी सूचकसँग क्रिया धातु रूपायित भएको छ।

gana	po-na
2SG.NH	eat-2SG
"You eat."	
gani	po-ni
2SG.H	eat-2SG
"You eat."	
gatsi	po-tsi
2DU	eat-2DU
"You (two) eat."	

ganimim	po-ni
2PL	eat-2PL
"You eat."	

यस उदाहरणमा पनि [po-] धातुमा द्वितीय पुरुष एकवचन अनादरार्थी [-na], द्विवचन [-tsi] अनि बहुवचन र एकवचन आदरार्थी दुवैमा [-ni] जोडिएर वर्तमानकालमा आएका छन्। यी सबै रूपायन सूचकहरू हुन्।

gutsi	lutsi
3DU	go-3DU.PRE
"They (two) go"	

gumimim	lu-mi
3PL	go-3PL.PRE
"They go"	

gutsi	lu- tsts
3DU	go-3DU.PST
"They (two) went."	

gumimim	lu-mdi
3PL	go-3PL.PST
"They went."	

go	ku	du-k̄toŋa-bu-ŋu
1SG	water	drink-IPFV-PRE-1SG
"I am drinking water."		

यसमा पनि [lu-] धातुमा अन्य पुरुषको द्विवचन [-tsi] र बहुवचन [-mi] जोडिएर वर्तमानकाल भएका छन् भने त्यसै धातुमा [-tsts] र [-mdi] लागेर भूतकाल भएका छन्। त्यसै प्रकारले [du-] धातुमा पनि प्रथम पुरुष एकवचनमा [-k̄toŋa] जोडिएर असम्पन्न पक्ष जनाएको छ। उक्त सबै सूचकहरूले क्रियाका धातुलाई रूपायन गर्दछ। यसमा पुरुष, वचन, समावेशी र क्रियाको कालको रूपायनसँग सम्बन्ध जनाएको छ।

४.११. पदक्रम (Word order) प्रक्रिया

पदहरू मिलेर एउटा उपवाक्य वा वाक्य बन्दछ। यही वाक्यभित्र रहेका पदहरूको क्रमबद्धतालाई पदक्रम भनिन्छ। थुलुङ भाषाको वाक्यभित्र पदक्रम उद्देश्य- कर्म- क्रियाको क्रम रहेको पाइन्छ।

१.	उद्देश्य SUBJ	कर्म OBJ	क्रिया V
	ram-ka	siṭa	jal- ṭa
	3SG-ERG	sita	beat- 3SG.PST
	"Ram beat sita."		

उक्त वाक्यमा [ram] उद्देश्य, [sita] कर्म र [jalṭa] क्रिया हो। त्यसर्थ थुलुङ भाषामा आधारभूत पदक्रम उद्देश्य - कर्म- क्रिया (SOV) रहेको पाइन्छ।

थुलुङमा सर्वनामको सूचक रूप क्रियासँग जोडिएर आउँदा एउटा पूर्ण वाक्यद्वारा बुझिने अर्थ क्रियापदले दिन्छ। त्यसर्थ यस भाषामा उद्देश्यलाई वाक्यबाट लोप गर्न सकिन्छ।

		क्रिया V	उद्देश्य 1DU	EXCL
gotsuku	ku	du	-tsu	-ku
1DU.EXCL	water	drink-	1DU-	EXCL
"We (he/she & me) drink water."				
"हामी (ऊ र म) पानी पिउँछौं।"				

४.१२. पदसङ्गति (Agreement)

कुनै वाक्यमा एउटा पदको रूप परिवर्तन गर्दा अर्को स्थानमा रहेका पदको रूप पनि समानरूपले परिवर्तन गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई पदसङ्गति भनिन्छ। पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदिलाई फाई-फिचर भनिन्छ। वाक्यको उद्देश्यको फाई-फिचर र क्रियामाझको फाई-फिचर (Phi-feature) को मेललाई पदसङ्गति भनिन्छ। यस अध्ययनमा थुलुङ जटिल र सम्पृक्त क्रियापद भएको भाषा भएकाले काल र पक्ष जनाउने सर्ग मात्र नभएर पुरुष, वचन, आदर, समावेश आदि जनाउने सूचकहरू क्रियापदमा गाँसिएको पाइन्छ। क्रियापदमा पुरुषको सूचक रूप जोडिनुलाई पुरुष-सङ्गति भनिन्छ। थुलुङमा जटिल प्रकारको पुरुष-सङ्गति व्यवस्था छ। पुरुष सङ्गति अन्य सूचकहरूसित सम्पृक्त रूपमा रहेको पाइन्छ।

क्रियापदमा वचनको सूचक रूप जोडिनुलाई वचनसङ्गति भनिन्छ। रूपका हिसाबले तिनै वटा पुरुषमा स्वतन्त्र वचन सूचक रूप देखिँदैन। सम्पृक्त रूपमा रहेको पाइन्छ। प्रथम पुरुष द्विवचनको असमावेशीमा [-tsuku] र अन्य सबै द्विवचनमा [-tsi] लाग्दछ। त्यस्तै द्वितीय पुरुष बहुवचन र एकवचन आदरार्थीमा [-ni] अनि अनादरार्थीमा [-na] लाग्दछ, भने अन्य पुरुष एकवचन आदरार्थी र बहुवचनमा [-mi] जोडिन्छ। तलका उदाहरण हेरौं।

१. प्रथम पुरुष

go	nem	lu-ŋu
1SG	home	go-NPST.1SG
"I go home."		

go	nem	lu-k̄toŋa-bu-ŋu
1SG	home	go-IPFV-PRS-1SG
"I am going home."		

go nem lu-ŋdo
1SG home go-PST.1SG
"I went home."

go nem lu-k̄toŋa-ba-ŋdo
1SG home go-IPFV-PST-1SG
"I was going home."

२. द्वितीय पुरुष

gana nem lu-na
2SG home go-NPST.2SG.NHON
"You go home."

gana nem lu-k̄toŋa-bu-na
2SG home go-IPFV. PRS-2SG.NHON
"You are going home."

gana nem lu-nna
2SG home go-PST.2SG.NHON
"You went home."

gana nem lu-k̄toŋa-ba-nna
2SG home go-IPFV-PST-2SG.NHON
"You were going home."

gani nem lu-k̄toŋa-bu-ni
2SG home go-IPFV. PRS-2SG.H
"You are going home."

gani nem lu-k̄toŋa-ba-nni
2SG home go-IPFV -PST-2SG.H
"You were going home."

ganimim nem lu-k̄toŋa-ba-nni
2PL home go-IPFV-PST-2PL.H
"You were going home."

३. अन्य पुरुष

gu nem lu
3SG home go-NPST.3SG.NHON
"He/She goes home."

gu nem lu-k̄toŋa-bu
3SG home go-IPFV- PRS.3SGNHON
"He/She is going home."

gu nem lu-s̄ta
3SG home go-PST.3SG.NHON
"He/ She went home."

gumi nem lu-mi
3SG home go-PST.3SG.HON
"He/ She went home."

gumi nem lu-k̄toŋa-ba-mdi
3SG home go-IPFV -PST-3SG.HON
"He/She was going home."

gumimim nem lu-k̄toŋa-ba-mdi
3PL home go-IPFV -PST-3PL
"They were going home."

४. एकवचन

gana nem lu-na
2SG home go-NPST.2SG.NHON
"You go home."

gani nem lu-ni
2SG home go-NPST.2SG.H
"You go home."

gumi nem lu-mi
3SG home go-NPST.3SG.H
"He/She goes home."

५. द्विवचन

gotsuku nem lu- tsuku
1DU home go-NPST.1DU.EXCL
"We go home."

gotsi nem lu-tsi
1DU home go-NPST.1DU.INCL
"We go home."

gatsi nem lu-tsi
 2DU home go-NPST.2DU
 "You go home."

gutsi nem lu-tsi
 3DU home go-NPST.3DU
 "He/She goes home."

६. बहुवचन

goi nem lu-i
 1PL.INCL home go-NPST.1PL.INCL
 "We go home."

goku nem lu-ku
 1PL.EXCL home go-NPST.1PL.EXCL
 "We go home."

ganimim nem lu-ni
 2PL home go-NPST.2PL
 "You go home."

gumimim nem lu-mi
 3PL home go-NPST.3PL
 "They go home."

थुलुङ क्रियापदमा रहेका पुरुष र वचनको सम्पृक्त सङ्गतिलाई निम्न तालिकामा देखाउन सकिन्छ ।

पुरुष		काल			
		भूतकाल	वर्तमानकाल	भविष्यकाल	
1SG	[go]	[-ŋdo/-ŋto] ~ [-uŋo] ~ [-kto]		[-ŋu] ~ [-u] ~ [kpu] [-ŋu]	
1DU	समा. [gotsi]	[-ttsi]		[-tsi]	
	अस. [gotsuku]	[-tstsoko]		[-tsuku]	
1PL	समा. [goi]	[-ttoko]		[-i]	
	अस. [goku]	[-ttoko]		[-ku]	
2SG	अना. [gana]	[-nna]		[-na]	
	आद. [gani]	[-nni]		[-ni]	

2DU	[gatsi]	[-tstsi]	[-tstsi]	[-tstsi]
2PL	[ganimim]	[-nni]	[-ni]	[-ni]
3SG	अना. [gu]	[-sʈa] ~ [-kʈa] ~ [-udi] ~ [-kdi]	[-∅]	[-∅]
	आद. [gumi]	[-mdi]	[-mi]	[-mi]
3DU	[gutsi]	[-tstsi]	[-tstsi]	[-tstsi]
3PL	[gumimim]	[-mdi]	[-mi]	[-mi]

तालिका १४ : थुलुड भाषाका क्रियामा पुरुष र वचनको सम्पृक्त सङ्गति रूप

क्रियाधातु, काल, पक्ष, भाव, सङ्गति (पुरुष, वचन, समावेश, आदरार्थी) आदिको सम्पृक्त रूप भएका क्रियापदहरूलाई निम्न तालिकाहरूमा देखाइएको छ।

१. [lu-mu] "जा-नु" अकर्मक क्रिया-

पुरुष	काल						
	भूत		अभूत				
			वर्तमान		भविष्य		
	सम्पन्न	असम्पन्न	अभ्यस्त	असम्पन्न	अभ्यस	असम्पन्न	
1SG	[luŋdo]	[lukʈoŋabaŋdo]	[luŋu]	[lukʈoŋabuŋu]	[luŋabuŋu]	[lukʈoŋapabuŋu]	
1D U	स.	[lutstsi]	[lukʈoŋabatstsi]	[lutsi]	[lukʈoŋabutsi]	[luŋabutsi]	[lukʈoŋapabutsi]
	अ.	[lutstsoko]	[lukʈoŋabatstsoko]	[lutsuku]	[lukʈoŋabutsuku]	[luŋabutsuku]	[lukʈoŋapabutsuku]
1P L	स.	[luʈʈoko]	[lukʈoŋabaʈʈoko]	[lui]	[lukʈoŋabui]	[luŋabui]	[lukʈoŋapabui]
	अ.	[luʈʈoko]	[lukʈoŋabaʈʈoko]	[luku]	[lukʈoŋabuku]	[luŋabuku]	[lukʈoŋapabuku]
2S G	अ.	[lunna]	[lukʈoŋabanna]	[luna]	[lukʈoŋabuna]	[luŋabuna]	[lukʈoŋapabuna]
	आ.	[lunni]	[lukʈoŋabanni]	[luni]	[lukʈoŋabuni]	[luŋabuni]	[lukʈoŋapabuni]
2DU	[lutstsi]	[lukʈoŋabatstsi]	[lutsi]	[lukʈoŋabutsi]	[luŋabutsi]	[lukʈoŋapabutsi]	
2PL	[lunni]	[lukʈoŋabanni]	[luni]	[lukʈoŋabuni]	[luŋabuni]	[lukʈoŋapabuni]	
3S G	अ.	[lusʈa]	[lukʈoŋabaida]	[lu]	[lukʈoŋabu]	[luŋabu]	[lukʈoŋapabu]
	आ.	[lumdi]	[lukʈoŋabamdi]	[lumi]	[lukʈoŋabumi]	[luŋabumi]	[lukʈoŋapabumi]
3DU	[lutstsi]	[lukʈoŋabatstsi]	[lutsi]	[lukʈoŋabutsi]	[luŋabutsi]	[lukʈoŋapabutsi]	
3PL	[lummidi]	[lukʈoŋabammidi]	[lumi]	[lukʈoŋabumi]	[luŋabumi]	[lukʈoŋapabumi]	

तालिका १५ : थुलुड भाषामा अकर्मक क्रियापद

२. [po-mu] "खा-नु" सकर्मक क्रिया-

पुरुष		काल					
		भूत		अभूत			
				वर्तमान		भविष्य	
		सम्पन्न	असम्पन्न	अभ्यस्त	असम्पन्न	अभ्यस्त	असम्पन्न
1SG		[peuʈo]	[petʈoŋabaŋdo]	[peu]	[petʈoŋabuŋu]	[pepabuŋu]	[petʈoŋapabuŋu]
1 D U	स.	[petstsi]	[petʈoŋabatstsi]	[potsi]	[petʈoŋabutsi]	[pepabutsi]	[petʈoŋapabutsi]
	अ.	[petstsoko]	[petʈoŋabatstsoko]	[potsuku]	[petʈoŋabutsuku]	[pepabutsuku]	[petʈoŋapabutsuku]
1 P L	स.	[petʈoko]	[petʈoŋabattoko]	[poi]	[petʈoŋabui]	[pepabui]	[petʈoŋapabui]
	अ.	[petʈoko]	[petʈoŋabattoko]	[poku]	[petʈoŋabuku]	[pepabuku]	[petʈoŋapabuku]
2 S G	अ.	[penna]	[petʈoŋabanna]	[pona]	[petʈoŋabuna]	[pepabuna]	[petʈoŋapabuna]
	आ.	[penni]	[petʈoŋabanni]	[poni]	[petʈoŋabuni]	[pepabuni]	[petʈoŋapabuni]
2 D U		[petstsi]	[petʈoŋabatstsi]	[potsi]	[petʈoŋabutsi]	[pepabutsi]	[petʈoŋapabutsi]
2 P L		[penni]	[petʈoŋabanni]	[poni]	[petʈoŋabuni]	[pepabuni]	[petʈoŋapabuni]
3 S G	अ.	[pidi]	[petʈoŋabaida]	[pi]	[petʈoŋabu]	[pepabu]	[petʈoŋapabu]
	आ.	[pemdi]	[petʈoŋabamdi]	[pomi]	[petʈoŋabumi]	[pepabumi]	[petʈoŋapabumi]
3 D U		[petstsi]	[petʈoŋabatstsi]	[potsi]	[petʈoŋabutsi]	[pepabutsi]	[petʈoŋapabutsi]
3 P L		[pemmidi]	[petʈoŋabammidi]	[pomi]	[petʈoŋabumi]	[pepabumi]	[petʈoŋapabumi]

तालिका १६ : थुलुड भाषामा सकर्मक क्रियापद

३. [ga-mu] "दि-नु" द्विकर्मक क्रिया-

पुरुष	काल						
	भूत		अभूत				
	सम्पन्न	असम्पन्न	वर्तमान		भविष्य		
अभ्यस्त			असम्पन्न	अभ्यस्त	असम्पन्न		
1 S G		[gakto]	[gaktoŋabaŋdo]	[gakpu]	[gaktoŋabuŋu]	[gapabuŋu]	[gaktoŋapabuŋu]
1 D U	स.	[gatstsi]	[gaktoŋabatstsi]	[gatsi]	[gaktoŋabutsi]	[gapabutsi]	[gaktoŋapabutsi]
	अ.	[gatstsoko]	[gaktoŋabatstsoko]	[gatsuku]	[gaktoŋabutsuku]	[gapabutsuku]	[gaktoŋapabutsuku]
1 P L	स.	[gattoko]	[gaktoŋabattoko]	[gai]	[gaktoŋabui]	[gapabui]	[gaktoŋapabui]
	अ.	[gattoko]	[gaktoŋabattoko]	[gaku]	[gaktoŋabuku]	[gapabuku]	[gaktoŋapabuku]
2 S G	अ.	[ganna]	[gaktoŋabanna]	[gana]	[gaktoŋabuna]	[gapabuna]	[gaktoŋapabuna]
	आ.	[ganni]	[gaktoŋabanni]	[gani]	[gaktoŋabuni]	[gapabuni]	[gaktoŋapabuni]
2 D U		[gatstsi]	[gaktoŋabatstsi]	[gatsi]	[gaktoŋabutsi]	[gapabutsi]	[gaktoŋapabutsi]
2 P L		[ganni]	[gaktoŋabanni]	[gani]	[gaktoŋabuni]	[gapabuni]	[gaktoŋapabuni]
3 S G	अ.	[gakdi]	[gaktoŋabaida]	[ga]	[gaktoŋabu]	[gapabu]	[gaktoŋapabu]
	आ.	[gamidi]	[gaktoŋabamidi]	[gami]	[gaktoŋabumi]	[gapabumi]	[gaktoŋapabumi]
3 D U		[gatstsi]	[gaktoŋabatstsi]	[gatsi]	[gaktoŋabutsi]	[gapabutsi]	[gaktoŋapabutsi]
3 P L		[gammidi]	[gaktoŋabamidi]	[gami]	[gaktoŋabumi]	[gapabumi]	[gaktoŋapabumi]

तालिका १७ : थुलुङ भाषामा द्विकर्मक क्रियापद

४.१३. कारक र कारक सूचक (Case and Case marker)

कुनै सूचकले नाम अथवा सर्वनामको ध्वन्यात्मक रूपलाई परिवर्तन गर्ने प्रक्रियालाई कारक मानिएको छ। जस्तै नेपालीमा "तँ" -को रूप "तै" हुन जान्छ जब "-ले" सर्ग तँसित जोडिन्छ। यसलाई कारक भेद मानिएको छ। "तँ" -लाई सरल र "तै" -लाई

तिर्यक् कारक भनिन्छ। थुलुडमा यस्तो भेद पाइँदैन। त्यसर्थ थुलुडमा सरल र तिर्यक कारकको भेद छैन। तर वाक्यमा आउने नामपद तथा सर्वनामपदलाई क्रियासँगको सम्बन्ध देखाउने सूचकहरू पाइन्छ। थुलुड भाषामा विविध प्रकारका कारक सूचकहरू प्रयुक्त हुन्छन्। यस भाषामा ऊर्जावत्, कर्म, सम्बन्ध, अपादन, अधिकरण जस्ता कारक सूचकहरू विविध भूमिकामा आउँछन्। [-ka], [-lam], [-kam], [-da] जस्ता सूचकहरू कारकसँग जोडिएर अर्थ सम्बन्ध जनाउन सङ्गति लिन्छ। तलको तालिकामा यस भाषासँग सम्बद्ध नाम र कारक तथा विभक्ति प्रयोग भएका वाक्यहरूलाई उदाहरण स्वरूप देखाइएको छः

विभक्ति रूप	कारक Case	थुलुड	नेपाली
[-ka]	ऊर्जावत् Ergative	gana-ka dzam pe-nni 2SG-ERG rice eat-PST "You ate rice."	तिमीले भात खायौ।
[-ø]	कर्म Accusative	go-ka lak-ø jal-to 1SG-ERG brother-ACC beat-PST "I beat a brother."	मैले भाइ कुटे।
[-ka]	करण Instrumental	go tsʌmʌtsi-ka dzam pe-u 1SG spoon-INS rice eat-NPST "I eat rice with a spoon."	म चम्चीले भात खान्छु।
[-ka]	सम्प्रदान Dative	ram-ka kʰamʌtsjo njok-ʈa 3SG-DAT stomach pain-PST "Ram has got a stomach pain."	रामलाई भूँटी दुख्यो।
[-ø]	सम्प्रदान Dative	go gana-ø kiʈab ga-kpu 1SG 2SG-DAT book give- NPST "I give a book to you."	म तिमीलाई किताब दिन्छु।
[-lam]	अपादान Ablative	mam badzar-lam ro-mi mother market-ABL come-NPST "Mother comes from the market."	आमा बजारबाट आउनुहन्छ।
[-kam]	सम्बन्ध Genitive	me-kam nem bantʰjo bu 3SG-GEN home where be-NPST "Where is your home?"	उसको घर कहाँ छ?
[-da]	अधिकरण Locative	mʌg-da ku bu cup-LOC water be-NPST "Water is in a cup."	मगमा पानी छ।

तालिका १८ : थुलुड कारक सूचक

४.१४. सर्वनामीकरण (Pronominalisation)

सर्वनामीकरण भनेको सर्वनामको आंशिक तथा पूर्ण रूप क्रियापदमा गएर गाँसिने प्रक्रिया हो अथवा यो ध्वन्यात्मक रूपमा गाँसिएको हुन सक्छ। यो प्रक्रिया प्रायः किरात राई समुहका अधिकांश भाषाहरू तथा अन्य भोट-बर्मेली परिवारका भाषाहरूमा पाइन्छ। सर्वनामीकरण भन्ने शब्द होगसनले (१८८०) *Miscellaneous essays relating to Indian subjects (Volume 1),(Volume 2)* -मा दिएका हुन।¹ भोट-बर्मेली परिवारका भाषाहरू जस्तै लिम्बु, धिमाल, हायु, याम्फू, खाम, वाहिङ, चाम्लिङ लगायत अन्य थुप्रै भाषाहरू सार्वनामिक भाषा हुन्। भोट-बर्मेली परिवारका भाषालाई जटिल सार्वनामिक भाषाका रूपमा लिन सकिन्छ। थुलुङ जटिल सर्वनामिक क्रिया भएको भाषा हो। यसको क्रियापदमा कालसँगै पुरुष, वचन, आदर, समावेश आदि सम्पृक्त रूपमा रहेको हुन्छ। यस भाषामा सर्वनामको पछिल्लो आंशिक रूप क्रियापदमा सर्ग भएर जोडिएको हुन्छ। थुलुङ भाषाको क्रियापदमा रहेका सर्वनामिक सर्गहरू निम्न वाक्यहरूमा हेर्न सकिन्छ।

१. gotsi ku du-tsi
 1DU.INCL water drink-NPST.**1DU**
 " we (two) drink water."
२. gotsuku ku du-tsuku
 1DU.EXCL water drink-NPST.**1DU**
 " we (two) drink water."
३. goku ku du-ku
 1PL.EXCL water drink-NPST.**1PL**
 "we drink water."

1 स्वट दिलेन्सीले (२०१५) *Plenary Talk: Contemporary Perspectives on Trans-Himalayan Linguistics in North-East India*, JNU, New Delhi -मा सर्वनामीकरणलाई पदसङ्गतीअन्तर्गत विश्लेषण गरेका छन्।

४. gana ku du-na
 2SG. water drink-NPST.**2SG**
 "You drink water."
५. gumi ku du-mi
 3SG water drink-NPST.**3SG**
 " He/She drinks water."
६. gotsuku bAdzar lu-tsuku
 1DU.EXCL market go-**1DU.PRE**
 "We go to the market."
७. gana-ka dzam pe-nna
 2SG-ERG rice eat-**2SG.PST**
 'You ate rice.'

उक्त उदाहरणको आधारमा थुलुङ भाषामा सर्वनामको पूर्ण रूप नभए तापनि आंशिक रूप भने क्रियापदमा रहेको देखिन्छ। त्यसैले थुलुङ भाषालाई सर्वनामिक भाषा मान्न सकिन्छ।

४.१५. निष्कर्ष

यस अध्यायमा थुलुङ भाषाको रूप र रूपात्मक वाक्यको अध्ययन गरिएको छ। थुलुङका व्याकरणिक कोटि आदिको चर्चा गरिएको छ। थुलुङमा तीन पुरुष हुन्छ; प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष। यसमा एकवचन, द्विवचन र बहुवचनको प्रयोग रहेको पाइन्छ। प्रथम पुरुषको द्विवचन र बहुवचनमा समावेशी र असमावेशी गरी दुई समावेशका रूपहरू हुन्छन् भने द्वितीय पुरुष र तेस्रो पुरुषको एकवचन र बहुवचनमा आदरार्थी र अनादरार्थी रूपहरू पनि छन्। अतः यस भाषामा जम्मा १३ वटा पुरुषवाचक सर्वनाम पाइएको छ। थुलुङ भाषामा केही शाब्दिक लिङ्गभेद पाए तापनि रूपात्मक आधारमा क्रियापदसँग पदसङ्गति पाइदैन। थुलुङमा मूल रूपमा दुई वटा काल रूपात्मक आधारमा देखिन्छ - भूत र अभूत अनि दुई पक्ष सम्पन्न र असम्पन्न (सातत्यबोधक, पूर्ण र अभ्यस्त) रहेको

छ। सामान्यार्थक, आज्ञार्थ, इच्छार्थ, दायित्वार्थक र प्रश्नार्थक आदि भाव जनाउँने सर्ग रूप पाइन्छ। यस भाषाको आधारभूत पदक्रम उद्देश्य - कर्म - क्रिया (SOV) रहेको पाइन्छ। यसमा उर्जावत्, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, सम्बन्ध, अधिकरण आदि कारकको चर्चा गरिएको छ। क्रियापद जटिल भएकोले थुलुडमा काल, भाव, पक्ष, पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदर, समावेश आदि तथा काल, भाव, पक्षको सूचक रूप सम्पृक्त भएको पाइन्छ। यस भाषामा सर्वनामीकरण प्रक्रिया पनि जटिल साथै आंशिक रूपमा रहेको पाइन्छ।

अध्याय ५

निष्कर्ष

नेपाली समुदायअन्तर्गत एउटा समुदाय किरात राई हो। राईहरू धेरै थरिका हुन्छन् र थरअनुसार विभिन्न भाषा भए तापनि संस्कार तथा सांस्कृतिक परम्पराहरू प्रायः एउटै हुन्छ। "जाति एक भाषा अनेक" नामले चिनिएका राई समुदायभित्रका विभिन्न थरहरूमध्ये थुलुङ पनि एउटा हो। यी थुलुङ समूहमा पुस्तौं-पुस्तादेखि मौखिक परम्पराको रूपमा रही आएको मातृभाषालाई थुलुला अथवा भेन्ड्रिमले (२००९) थुलुङ भाषालाई चिनियाँ-तिब्बतीअन्तर्गत महाकिराती परिवारको पश्चिमी शाखाको भाषा मानेका छन्। थुलुङ भाषा पनि बोलचालमा मात्र रहेकाले अन्य विलुप्तिमा भएका भाषाहरू जस्तै लोप हुँदै गइरहेको छ। वर्तमानमा यो भाषा अगुवा पुस्ताहरूले मात्र केही ठाउँहरूमा प्रयोग गरेको पाइन्छ। त्यसर्थ आज यस्ता लुप्त भइरहेको भाषा, संस्कृतिको संरक्षण गर्नु अनिवार्य भएको देखिन्छ।

अध्याय ३ -मा विशेषतः थुलुङ भाषाको खण्डीय र खण्डेतर ध्वनि तथा वर्णहरूको अध्ययन गरिएको छ। यस अध्ययनमा २७ वटा व्यञ्जन र १६ वटा स्वर ध्वनिहरू प्राप्त भएका छन्। स्वर ध्वनिमा ८ वटा एकस्वर र ८ वटा द्विस्वर ध्वनिहरू प्राप्त भएको छ। यसमा प्राप्त भएका व्यञ्जन ध्वनि (खण्डीय र खण्डेतर) हरू- [p], [p^h], [b], [b^h], [t], [t^h], [d], [d^h], [t], [d], [k], [k^h], [g], [g^h], [m], [n], [ŋ], [r], [s], [ʃ], [j], [w], [l], [ts], [ts^h], [dz] र [dz^h] हुन्। यसमा प्राप्त भएका स्वर ध्वनिहरूमा- [i], [e], [ɔ], [o], [u], [ə], [ʌ] र [a] आदि एकस्वर अनि [ʌi], [ui], [au], [ʌu], [iu], [oi], [ai] र [eu] आदि ध्वनिहरू द्विस्वर हुन्। थुलुङमा अग्र, मध्य र पश्च एकस्वर अनि अग्र र पश्च द्विस्वर पाइएकोछ। यस अध्ययनमा पाइएका द्विस्वरहरू- [pʌisi]"पैयुँ", [bui]"टाउको", [dzau]"हडरायो",

[p^hΛusi] "गाला", [riu] "देवर", [goi] "हामी", [kai] "छेपारी" र [k^hleu] "धनेस" आदि शब्दहरूमा पाइएका छन्। यसमा पाइएका एकस्वरहरूमा तीनवटा गोलित स्वरहरू- [ɔ], [o] र [u] अनि पाँचवटा अगोलित स्वरहरू- [i], [e], [ə], [Λ] र [a] रहेका छन्। यसरी नै द्विस्वरहरूमा पनि चारवटा गोलित स्वरहरू- [au], [Λu], [iu] र [eu] अनि चारवटा अगोलित स्वरहरू- [Λi], [ui], [oi] र [ai] पाइएको छ। यी सबै स्वरहरूलाई स्वर चतुर्भुजमा प्रस्तुत गरिएको छ।

थुलुङ खण्डेतर ध्वनिको अध्ययनमा मात्राता, श्वसन, महाप्राणत्व, अनुनासिकता र अनुतान पाइएका छन्। थुलुङमा मात्राताको प्रयोग भएका शब्दहरू- [fiŋ:ŋa] "जस्तै", [nΛŋΛd:da] "पर्सी", [sjuŋΛd:da] "निकोर्सी", [k^hram:mu] "रूनु", [Λm:mu] "सुनु", [bam:mu] "बस्नु", [ŋad:do] "अघाडि", [kup:pi] "कुक्कुचरो" आदि छन्। यस अध्ययनमा भेटिएका थुलुङका श्वसित ध्वनिहरू- [b^h]- [b^hendɑ] "भैंडा", [b^hɔro] "भ्यागुता"; [d^h]- [d^hjopa] "लामो", [d^hamu] "आकाश", [d^hruksi] "सिमल", [d^hjum] "शून्य", [koɖ^hjum] "दस"; [g^h]- [g^hurma] "मानरो", [g^huŋ] "घुम"; [dz^h]- [dz^hera] "छेपारो", [podz^hari] "बिलाउने" आदि छन्। यसमा पाइएका महाप्राणत्व खण्डेतर ध्वनिहरू- [p^h]- [p^hΛmu] "हिँउ", [b^h]- [b^hendɑ] "भैंडा", [t^h]- [t^ham] "छपनी", [d^h]- [d^hjum] "शून्य", [k^h]- [k^hel] "खुट्टा", [g^h]- [g^huŋ] "घुम", [ts^h]- [ts^himri] "कम्मर", [dz^h]- [dz^hera] "छेपारो" आदि हुन् भने अनुनासिक ध्वनिहरू- [ã]-[bΛjã] "धरती", [k^hãba] "कपास", [bΛjãsΛŋ] "पाधरी", [sãba] "झर्ना", [buŋmabΛjã] "बगैँचा"; [pΛisi] "पैँयु"; [Λu]- [dzΛuwa] "मजुर" आदि छन्। यस अध्ययनमा थुलुङको सामान्यार्थक, प्रश्नवाचक, विस्मयादी आदि वाक्यहरूमा अनुतानको भेद पाइएका छन्।

यस अध्यायमा अक्षर तथा अक्षर संरचनाको विश्लेषण गरिएको छ। वृक्षारेखा अनि अक्षरीकरण पनि प्रस्तुत गरिएको छ। थुलुङमा एकदेखि छसम्मको अक्षर भएका

शब्दहरू पाइएका छन्। यसमा एक आक्षरिक शब्दहरू पनि छन्। जस्तै [ka] "माटो", [dzu] "हावा", [gal] "पसिना", [go] "म" आदि। अक्षरलाई विभाजन गर्ने क्रममा थुलुङमा मुक्त र बद्ध दुवै अक्षरहरू पाइएका छन्। थुलुङको अक्षर संरचनालाई सूत्रमा देखाउँदा $C^3_0VC^1_0$ स्थापित हुन्छ। यस अध्ययनमा थुलुङ भाषाको वर्ण विश्लेषण पनि गरिएको छ। थुलुङ भाषामा घोषत्व र प्राणत्वको फरकले गर्दा ध्वनिहरू भिन्नभिन्नै वर्ण हुन गएको पाइन्छ। यो विशेषतः घोषत्वमा ([k] र [g]; [ts] र [dz]) अनि प्राणत्वमा ([ts] र [ts^h]; [k] र [k^h]) ध्वनिहरू प्राप्त भएका छन्। जस्तै- घोषत्वमा- [ku] "पानी" र [gu]"नौ"; [tsem]"काकी" र [dzem]"झार" अनि प्राणत्वमा- [ts^hem]"करङ्ग"; [ko]"एक" र [k^ho]"बञ्जरो" आदि।

अध्याय ४ -मा थुलुङ भाषाको रूप र रूपात्मक वाक्यको अध्ययन गरिएको छ। थुलुङका व्याकरणिक कोटिहरू जस्तै पुरुष, वचन, लिङ्ग, काल, भाव, पक्ष तथा पदसङ्गति, कारक, कारक सूचक, पदक्रम, सर्वनामीकरण आदिको चर्चा गरिएको छ। थुलुङमा तीन प्रकारको पुरुष हुन्छन्: प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष। यसमा एकवचन, द्विवचन र बहुवचनको प्रयोग रहेको पाइन्छ। प्रथम पुरुषको द्विवचन र बहुवचनमा समावेशी र असमावेशी गरी दुई समावेशका रूपहरू हुन्छन् भने द्वितीय पुरुष र तृतीया पुरुषको एकवचन र बहुवचनमा आदरार्थी र अनादरार्थी रूपहरू पनि छन्। वास्तवमा थुलुङ भाषामा द्वितीय अनि तृतीय पुरुष एकवचनलाई आदरार्थी बनाउन द्वितीय अनि तृतीय पुरुष बहुवचनको सर्वनाम शब्द र क्रियापद नै प्रयोग गरिन्छ। यस भाषामा जम्मा १३ वटा पुरुषवाचक सर्वनाम पाइएको छ। जस्तै प्रथम पाँच पुरुष - [go] (एकवचन), [gotsi] (समावेशी द्विवचन), [gotsuku] (असमावेशी द्विवचन), [goi] (समावेशी बहुवचन), [goku] (असमावेशी बहुवचन); द्वितीय चार पुरुष- [gana] (अनादरार्थी एकवचन), [gani] (आदरार्थी एकवचन), [gatsi] (द्विवचन), [ganimim] (बहुवचन) र

अन्य चार पुरुष- [gu] (एकवचन अनादरार्थी), [gumi] (आदरार्थी एकवचन), [gutsi] (द्विवचन), [gumimim] (बहुवचन) आदि छन्।

थुलुङमा नाम वा नामपदलाई बहुवचन बनाउदा पदान्तमा [-mim] र द्विवचनको लागि [-tsi] सर्ग प्रयोग गरिन्छ। थुलुङ भाषामा केही शाब्दिक लिङ्गभेद भए तापनि उद्देश्य र क्रियापद बिचमा लिङ्गको सङ्गति हुँदैन, अर्थात् पदसङ्गतिमा भेद छैन। क्रियापदहरू लिङ्गभेद नगरी प्रयोग गरिन्छ। मानव, मानवेत्तर वा निर्जीव वस्तु आदिको क्रियापदमा एकै रूप प्रयोग गरिन्छ। यसमा दुई वटा काल भूत र अभूत अनि दुई पक्ष सम्पन्न र असम्पन्न (सातत्यबोधक, पूर्ण र अभ्यस्त) रहेको छ। सामान्यार्थक, आज्ञार्थ, इच्छार्थ, दायित्वार्थक र प्रश्नार्थक आदि भाव भेटिएको छ। थुलुङ भाषाको क्रिया धातुमा [-mu] सर्ग लगाएर क्रियापद निर्माण गरिन्छ। यस भाषाको वाक्य संरचना आधारभूत रूपमा उद्देश्य-कर्म-क्रिया (SOV) को क्रममा रहेको पाइन्छ। यसमा कुनै शब्द वा पदलाई अकरण बनाउँदा [-mi] सर्ग पदादिमा उपसर्ग लगाउनु पर्दछ। यसको क्रियापद जटिल प्रकारको पाइन्छ। पदसङ्गतिमा पनि काल, भाव, पक्ष, पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदर, समावेश आदिको सूचक रूप सम्पृक्त भएको पाइन्छ। त्यस्तै प्रकारले सर्वनामीकरण प्रक्रिया पनि जटिल साथै आंशिक रूपमा रहेको पाइन्छ। यसमा उर्जावत्, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, सम्बन्ध, अधिकरण आदि कारक र तीनका सूचकको विश्लेषण गरिएको छ।

यस भाषामा स्थानगत तथा भौगोलिक आधारमा भेद भए तापनि अबोधगम्यता भने भएको देखिँदैन। यसरी नै वाक्यात्मक तहमा क्रियापदको प्रयोगलाई हेर्दा क्रिया फरक-फरक देखिए तापनि पुरुषको प्रयोग भने तीनै वटा पुरुषमा समान रहेको देखिन्छ।

वर्तमानमा सिक्किमको सन्दर्भमा थुलुङ भाषाको शब्दभण्डार नेपाली तथा अन्य राई भाषाहरूबाट केही प्रभावित देखिन्छ। साथै थुलुङ भाषा र संस्कृतिको विकासका निम्ति कार्य भएको देखिन्छ। त्यसर्थ थुलुङ भाषा र पहिचानलाई जोगाई राख्नका निम्ति भाषिक

तथा सांस्कृतिक पक्षमा कार्य गर्न आवश्यक देखिन्छ। यस लोपोन्मुख भाषाको अध्ययन, दस्तावेजीकरण, भाषिक तथा सांस्कृतिक विश्लेषण र पुनरुत्थान गर्नु पर्दछ। उक्त विचारमा यो शोधको अभिप्राय आधारित छ। यस शोध प्रबन्धले थुलुङ भाषाप्रति योगदान दिन्छ भन्ने आशा राख्दछु र भविष्यमा आउने शोधार्थीहरूले यस विषयलाई अघि बढाउन सक्ने छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

नेपाली पुस्तक

खम्बू, सी. एम., सन् २००५, *राई को हुन्?*, निमफुटी लेप्चा (प्रकाशक) नाम्ची, (दक्षिण सिक्किम) : संघनाथ भवन।

थुलुङ, पाँचवीर, र अन्य (सम्पा.), सन् २०१०, *थुलु - नेपाली - लेम्वाखाजेप (थुलुङ-नेपाली शब्दकोश)*, काठमाडौं : थुलुङ (राई) सामा, केन्द्रीय कार्य समिति प्रकाशन।

थुलुङ, पुर्णसिंह, सन् २००७, *क्युच्योम ईल-जेमल्वाखाजेप (थुलुङ - रोमन - नेपाली - अङ्ग्रेजी सामान्य शब्द)*, काठमाडौं : अन्नपूर्ण अपसेट प्रेस।

राई, गणेश र अन्य (सम्पा.), सन् २०१२, *किरात राई भाषाहरू र साहित्यको वर्तमान अवस्था*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

थोमरोस्, भूपध्वज, 'कुलुङ वंशावली रेखा चित्र', *सुक्लूम* (वर्ष-५, अङ्क-४, सन् १९६८), पृ.१९-२४।

पोखरेल, बालकृष्ण (सम्पा.) सन् १९८२, *पच्चीस वर्षका भाषिक चर्चा*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान।

पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद र अन्य (सम्पा.), सन् २०१४, *सम्पदा भाषा विशेषाङ्क* (असार), नेपाल : जनसांस्कृतिक महासंघ भाषा तथा लोकसाहित्य मञ्च।

मुपलिंगे, मनबहादुर, सन् २०१३, *थुलुङ राईहरूको धार्मिक र सांस्कृतिक परम्पराहरू*, दार्जिलिङ: दिपराज प्रिन्टिङ प्रेस।

भण्डारी, पारसमणि, सन् २०१४, 'भोटबर्मेली परिवारका केही भाषाहरूको सर्वेक्षण', राजेन्द्रप्रसाद पौडेल र अन्य (सम्पा.), *सम्पदा भाषा विशेषाङ्क* (असार), नेपाल : जनसांस्कृतिक महासंघ भाषा तथा लोकसाहित्य मञ्च।

राई, नोवल किशोर, सन् २०१४ 'नेपालका किराती भाषाहरू', राजेन्द्रप्रसाद पौडेल र अन्य (सम्पा.), *सम्पदा भाषा विशेषाङ्क* (असार), नेपाल : जनसांस्कृतिक महासंघ भाषा तथा लोकसाहित्य मञ्च ।

राई, टंक बहादुर, सन् २००१, *किरातभूमि र किरात जनजीवन*, उत्तरकुमार चाम्लीड राई (प्रकाशक) ललितपुर : राई बुक्स एण्ड स्टेशनरी ।

राई देवसा, अगमसिंह, सन् १९४४, *आशलच्छ्री शिक्षा थुलुङ राई भाषा*, कलकत्ता : रत्नाकर प्रेस ।

सिंह, जी.पी., सन् १९९०, *प्राचीन भारतमा किराँतहरू*, टी.बी. राई (अनु.), नाम्ची (दक्षिण सिक्किम): निर्माण प्रकाशन ।

अङ्ग्रेजी पुस्तक

Allen, N. J., 1975. *A Sketch of Thulung Grammar: with three texts and a glossary*, New York: Ithaca, Cornell East Asia series.

Bista, Dor Bahadur. 1987. *People of Nepal*, 5th ed, Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Chatterji, Suniti Kumar. 1951. *Kirata-Jana-Kriti, the Indo-Mongoloids: Their contribution to the history and culture of India*, Calcutta: The Asiatic Society.

Delancy, Scott. 2015. Plenary Talk: Contemporary Perspectives on Trans-Himalayan Linguistics in North-East India, JNU, New Delhi.

Grierson, George A., 1909. *Linguistic Survey of India*, New Delhi: Orient publication private limited.

Rai, Balaram. 2008. *Khambus (Rais) Their Retold Accounts*, Namchi (South Sikkim): Nirman Prakashan.

van Driem, George., 2001, *Languages of the Himalayas: An Ethno-linguistic Handbook the Greater Himalayan Region*. Leiden: Brill.

Website

Hodgson, Brian Houghton, 1880. Miscellaneous essays relating to Indian subjects (Volume 1),(Volume 2). Trubner and Co., London.

Lahaussais, Aimee, Aspects of the Grammar of Thulung Rai: An endangered Himalayan Language. <https://tel.archivesouvertes.fr/index/docid/37157/filename/lahaussais.these.pdf>, 2002.

Lewis, M. Paul (ed.), Ethnologue: Languages of the World, 16th Edition, SIL International. <http://www.ethnologue.com/>, 2009.

Moseley, Christopher (ed.), Atlas of the World's Languages in Danger, UNESCO. <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/atlas>, 2010.

VanDriem, George, Subfamily: kiranti. <http://glottolog.org/resource/languoid/id/kira1253>- 21.09.2015.

Thulung/Ethnologue - 24.09.2015.

परिशिष्ट १
अधिसामग्री

1.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	Thulung
Contact	Suman Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of content	Sentence, conversation, narration, etc.
Place	Sanganath, South Sikkim
Date	16/ 08/2015
Language Variety	Thulung (Sanganath)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali and kulung)
Type and Format	Type- Audio recording, Fieldnotes, etc. Format of the medium- (WAV, Notes- .odt., pdf,. etc.)
Description	Phonemic and Morpheme.
III. INFORMANT / RESOURCE PERSON METADATA	
Solo/Group	Solo
Name	Parba Lachi Rai
Full name	Parba Lachi Rai
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti / Rai (Nepali)
Clan/Sept	Thulung
Age	85 years old
Sex	Female
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	Rs.2,200/-
Education	-
Marital Status	Married
Languages known	Nepali, kulung and Thulung
Domains of Language use	Rituals and sometimes at home also.
Contact Address	Subuk, Block Sanganath, District South, Namchi, Sikkim.
Comments	She wants Thulung language in future also.

2.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	Thulung
Contact	Suman Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of content	Sentence, conversation, narration, etc.
Place	Wok-Omchu, South Sikkim
Date	28/ 10/2015
Language Variety	Thulung (Wok-Omchu)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali and kulung)
Type and Format	Type- Audio recording, Fieldnotes, etc. Format of the medium- (WAV, Notes- .odt., pdf,. etc.)
Description	Phonemic and Morpheme.
III. INFORMANT / RESOURCE PERSON METADATA	
Solo/Group	Solo
Name	Sarjit Rai
Full name	Sarjit Rai
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai (Nepali)
Clan/Sept	Thulung
Age	84 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	Rs.2,000/-
Education	Class iii
Marital Status	Married
Languages known	Nepali, kulung and Thulung
Domains of Language use	Rituals and sometimes at home also.
Contact Address	Omchu, Block Wok, District South, Namchi, Sikkim.
Comments	He wants Thulung language in future also.

3.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	Thulung
Contact	Suman Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of content	Sentence, conversation, narration, etc.
Place	Sanganath, South Sikkim
Date	24/ 08/2015
Language Variety	Thulung (Sanganath)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali and kulung)
Type and Format	Type- Audio recording, Fieldnotes, etc. Format of the medium- (WAV, Notes- .odt., pdf,. etc.)
Description	Phonemic and Morpheme.
III. INFORMANT / RESOURCE PERSON METADATA	
Solo/Group	Solo
Name	Darba Man Rai
Full name	Darba Man Rai
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai (Nepali)
Clan/Sept	Thulung
Age	72 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	Rs.2,600/-
Education	Class iV
Marital Status	Married
Languages known	Nepali, kulung and Thulung
Domains of Language use	Rituals and sometimes at home also.
Contact Address	Subuk, Block Sanganath, District South, Namchi, Sikkim.
Comments	He wants Thulung language in future also.

4.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	Thulung
Contact	Suman Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of content	Sentence, conversation, narration, etc.
Place	Wok-Omchu, South Sikkim.
Date	29/10/2015
Language Variety	Thulung (Wok-Omchu)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali and kulung)
Type and Format	Type- Audio recording, Fieldnotes, etc. Format of the medium- (WAV, Notes- .odt., pdf,. etc.)
Description	Phonemic and Morpheme.
III. INFORMANT / RESOURCE PERSON METADATA	
Solo/Group	Solo
Name	Gan Bahadur Rai
Full name	Gan Bahadur Rai
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai (Nepali)
Clan/Sept	Thulung
Age	63 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	Rs.2,800/-
Education	Class iv
Marital Status	Married
Languages known	Nepali, kulung and Thulung
Domains of Language use	Rituals and sometimes at home also.
Contact Address	Omchu, Block Wok, District South, Namchi, Sikkim.
Comments	He wants Thulung language in future also.

5.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	Thulung
Contact	Suman Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of content	Sentence, conversation, narration, etc.
Place	Wok-Omchu, South Sikkim
Date	29/10/2015
Language Variety	Thulung (Wok-Omchu)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali and kulung)
Type and Format	Type- Audio recording, Fieldnotes, etc. Format of the medium- (WAV, Notes- .odt., pdf,. etc.)
Description	Phonemic and Morpheme.
III. INFORMANT / RESOURCE PERSON METADATA	
Solo/Group	Solo
Name	Kirti Maya Rai
Full name	Kirti Maya Rai
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai (Nepali)
Clan/Sept	Thulung
Age	66 years old
Sex	Female
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	Rs.3,000/-
Education	-
Marital Status	Unmarried
Languages known	Nepali, kulung and Thulung
Domains of Language use	Rituals and sometimes at home also.
Contact Address	Omchu, Block Wok, District South, Namchi, Sikkim.
Comments	She wants Thulung language in future also.

6.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	Thulung
Contact	Suman Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of content	Sentence, conversation, narration, etc.
Place	Wok-Omchu, South Sikkim
Date	29/10/2015
Language Variety	Thulung (Wok-Omchu)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali and kulung)
Type and Format	Type- Audio recording, Fieldnotes, etc. Format of the medium- (WAV, Notes- .odt., pdf,. etc.)
Description	Phonemic and Morpheme.
III. INFORMANT / RESOURCE PERSON METADATA	
Solo/Group	Solo
Name	Lachu Bir Rai
Full name	Lachu Bir Rai
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai (Nepali)
Clan/Sept	Thulung
Age	49 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	Rs.3,200/-
Education	Class vi
Marital Status	Married
Languages known	Nepali, kulung and Thulung
Domains of Language use	Rituals and sometimes at home also.
Contact Address	Omchu, Block Wok, District South, Namchi, Sikkim.
Comments	He wants Thulung language in future also.

7.

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	Thulung
Contact	Suman Rai
II. CONTENT METADATA	
Type of content	Sentence, conversation, narration, etc.
Place	Sanganath, South Sikkim
Date	21/09/2015
Language Variety	Thulung (Sanganath)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali and kulung)
Type and Format	Type- Audio recording, Fieldnotes, etc. Format of the medium- (WAV, Notes- .odt., pdf,. etc.)
Description	Phonemic and Morpheme.
III. INFORMANT / RESOURCE PERSON METADATA	
Solo/Group	Solo
Name	Dil Dhoj Rai
Full name	Dil Dhoj Rai
Photo info	-
Ethnic group	Kiranti/Rai (Nepali)
Clan/Sept	Thulung
Age	48 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	Rs.2,500/-
Education	V
Marital Status	Married
Languages known	Nepali, kulung and Thulung
Domains of Language use	Rituals and sometimes at home also.
Contact Address	Subuk, Block Sanganath, District South, Namchi, Sikkim.
Comments	He wants Thulung language in future also.

परिशिष्ट २

प्रश्नावली

go ku du-ŋu
1SG water drink-NPST.1SG
" I drink water."

go-tsi ku du-tsi
1-DU.INCL water drink-NPST.1DU
"we (two) drink water."

go-tsuku ku du-tsuku
1-DU.EXCL water drink-NPST.1DU
" we (two) drink water."

go-i ku du-i
1-PL.INCL water drink-NPST.1PL
"we drink water."

go-ku ku du-ku
1-PL.EXCL water drink-NPST.1PL
"we drink water."

ga-na ku du-na
2-SG.NH water drink-NPST.2SG
"You drink water."

ga-ni ku du-ni
2-SG.H water drink-NPST.2SG
"You drink water."

ga-tsi ku du-tsi
2-DU water drink-NPST.2DU
"You (two) drink water."

ga-nimim ku du-ni
2-PL water drink-NPST.2PL
'You drink water.'

gu ku du
3-SG.NH water drink-NPST.3SG
"He/She drinks water."

gu-mi ku du-mi
3-SG.H water drink-NPST.3SG
"He/She drinks water."

gu-tsi ku du-tsi
3-DU water drink-NPST.3DU
"They (two) drink water."

gu-mimim ku du-mi
3-PL water drink-NPST.3PL
"They drink water."

go bʌdzar lu-ŋu
1SG market go-1SG.PRE.HAB
"I go to the market."

go-tsi bʌdzar lu-tsi
1-DU.INCL market go-1DU.PRE.HAB
"We go to the market."

go-tsuku bʌdzar lu-tsuku
1-DU.EXCL market go-1DU.PRE.HAB
"We go to the market."

go-i bʌdzar lu-i
1-PL.INCL market go-1PL.PRE.HAB
"We go to the market."

go-ku bʌdzar lu-ku
1P-L.EXCL market go-1PL.PRE.HAB
"We go to the market."

ga-na bʌdzar lu-na
2-SG.NH market go-2SG.PRE.HAB
"You go to the market."

ga-ni bʌdzar lu-ni
2-SG.H market go-2SG.PRE.HAB
"You go to the market."

ga-tsi bʌdzar lu-tsi
2-DU market go-2DU.PRE.HAB
"You go to the market."

ga-nimim bʌdzar lu-ni
2-PL market go-2PL.PRE.HAB
"You go to the market."

gu bʌdzar lu
3SG.NH market go-3SG.PRE.HAB
"He/She goes to the market."

gu-mi bʌdzar lu-mi
3SG.H market go-3SG.PRE.HAB
"He/She goes to the market."

gu-tsi bʌdzar lu-tsi
3-DU market go-3DU.PRE.HAB
"They go to the market."

gu-mimim bʌdzar lu-mi
3PL market go-3PL.PRE.HAB
"They go to the market."

ram nem lu
ram.SG home go-3SG.PRE.HAB
"Ram goes home."

ram-tsi nem lu-tsi
ram-DU home go-3DU.PRE.HAB
"Ram goes home."

ram-mim nem lu-mi
ram-PL home go-3PL.PRE.HAB
" Ram goes home."

giṭa nem lu
geeta.SG home go-3SG.PRE.HAB
"Geeta goes home."

giṭa-tsi nem lu-tsi
geeta-DU home go-3DU.PRE.HAB
"Geeta goes home."

giṭa-mim nem lu-mi
geeta-PL home go-3PL.PRE.HAB
"Geeta goes home."

k^hleba bu
dog be-PRE.HAB
"कुकुर छ ।"

k^hleba-tsi bu-tsi
dog-DU be-3DU.PRE.HAB
"कुकुरहरू (दुई) छन् ।"

k^hleba-mim bu-mi
dog-PL be-3PL.PRE.HAB
"कुकुरहरू छन् ।"

gotsi-ø dzam po-tsi
1DU.INCL rice eat-1DU.PRE.HAB
'We (You & me) eat rice.'

gotsu-ku dzam po-tsuku
1DU-EXCL rice eat- 1DU.PRE.HAB
'We (He/She & me) eat rice.'

goi-ø dzam po-i
1PL.INCL rice eat-1PL.PRE.HAB
'We (You & me) eat rice.'

go-ku dzam po-ku
1PL-EXCL rice eat-1PL.PRE.HAB
'we (They & me) eat rice.'

ga-na dzam po-na
2SG rice eat-2SG.PRE.HAB.NH
"You eat rice."

ga-ni dzam po-ni
2SG rice eat-2SG.PRE.HAB.H
"You eat rice."

gu dzam pi
3SG rice eat-3SG.PRE.HAB.NH
"He/She eats rice."

gu-mi dzam po-mi
3SG rice eat-3SG.PRE.HAB.H
"He/She eats rice."

gana-ka dzam pe-nna
2SG-ERG rice eat-2SG.PST.HAB
'You ate rice.'

gani-ka dzam pe-nni
2SG-ERG rice eat-2SG.PST.HAB
'You ate rice.'

gatsi-ka dzam pe-ttsi
2DU-ERG rice eat-2DU.PST.HAB
'You (two) ate rice.'

ganimim-ka dzam pe-nni
2PL-ERG rice eat-2PL.PST.HAB
'You ate rice.'

gu-ka go kiṭab ga-kdi
3SG-ERG 1SG book give-3SG.PST.HAB
'He/ She gave a book to me.'

gumi-ka go kiṭab ga-mdi
3SG-ERG 1SG book give-3SG.PST.HAB
'He/ She gave a book to me.'

gutsi-ka go kiṭab ga-ttsi
3DU-ERG 1SG book give-3DU.PST.HAB
'They (two) gave a book to me.'

gumimim-ka	go	kiṭab	ga-mdi
3PL-ERG	1SG	book	give-3PL.PST.HAB
'They gave a book to me.'			
gu-ka	go	kiṭab	ga-∅
3SG-ERG	1SG	book	give-1SG.PRE.HAB
'He/She gives a book to me.'			
gutsi-ka	go	kiṭab	ga-tsi
3DU-ERG	1SG	book	give-1SG.PRE.HAB
'They give a book to me.'			
gumi-ka	go	kiṭab	ga-ni
3SG.H-ERG.	1SG	book	give-1SG.PRE.HAB
'He/She gives a book to me.'			
gumimim-ka	go	kiṭab	ga-ni
3PL-ERG	1SG	book	give-1SG.PRE.HAB
'They give a book to me.'			
go	nem	lu-pabuṅu	
1SG	home	go-1SG.FUT.HAB	
'I will go home.'			
gotsi	nem	lu-pabutsi	
1DU.INCL	home	go-1DU.FUT.HAB	
'We will go home.'			
gotsuku	nem	lu-pabutsuku	
1DU.EXCL	home	go-1DU.FUT.HAB	
'We will go home.'			
goi	nem	lu-pabui	
1PL.INCL	home	go-1PL.FUT.HAB	
'We will go home.'			
goku	nem	lu-pabuku	
1PL.EXCL	home	go-1PL.FUT.HAB	
'We will go home.'			
gana-ka	dzam	pe-pabuna	
2SG-ERG	rice	eat-2SG.FUT.HAB	
'You will eat rice.'			

gani-ka dzam pe-pabuni
2SG.H-ERG rice eat-2SG.FUT.HAB
'You will eat rice.'

gatsi-ka dzam pe-pabutsi
2DU-ERG rice eat-2DU.FUT.HAB
'You will eat rice.'

ganimim-ka dzam pe-pabuni
2PL-ERG rice eat-2PL.FUT.HAB
'You will eat rice.'

gu-ka go kiṭab ga-pabu
3SG.NHON-ERG 1SG book give-3SG.FUT.HAB
'He/She will give a book to me.'

gutsi-ka go kiṭab ga-pabutsi
3DU-ERG 1SG book give-3DU.FUT.HAB
'He/She will give a book to me.'

gumi-ka go kiṭab ga-pabumi
3SG.H-ERG 1SG book give-3SG.FUT.HAB
'He/She will give a book to me.'

gumimim-ka go kiṭab ga-pabumi
3PL-ERG 1SG book give-3PL.FUT.HAB
'They will give a book to me.'

परिशिष्ट ३
थुलुड शब्द सङ्कलन

१. स्वादेश शब्द

क्रम संख्या	नेपाली	थुलुड	अक्षर विभाजन
०१	म	[go]	[go]
०२	तिमी	[gana]	[ga.na]
०३	उ/उनी	[me]	[me]
०४	मेरो	[ama]	[a.ma]
०५	तिम्रो	[ema]	[e.ma]
०६	उनको	[mekam]	[me.kam]
०७	मैले	[goka]	[go.ka]
०८	तिमीले	[ganaka]	[ga.na.ka]
०९	उनले	[meka]	[me.ka]
१०	मलाई	[goka]	[go.ka]
११	तिमीलाई	[ganaka]	[ga.na.ka]
१२	उनलाई	[meka]	[me.ka]
१३	हामी	[goi]	[goi]
१४	हाम्रो	[iki]	[i.ki]
१५	हामीले	[goika]	[goi.ka]
१६	हामीलाई	[goka]	[go.ka]
१७	को	[sju]	[sju]
१८	के	[ham]	[ham]
१९	कति	[hamko]	[ham.ko]
२०	कसरी	[hesaka]	[he.sa.ka]
२१	किन	[heŋa]	[he.ŋa]
२२	कसले	[sjuka]	[sju.ka]
२३	कसलाई	[sjuka]	[sju.ka]
२४	कसको	[sjukam]	[sju.kam]
२५	कहिले	[helo]	[he.lo]
२६	कहाँ	[ban ^h jo]	[ban. ^h jo]

२७	मैरै	[amanuŋ]	[a.ma.nuŋ]
२८	यसको	[akam]	[a.kam]
२९	उहिले	[make lo]	[ma.ke.lo]
३०	यो	[a]	[a]
३१	यसरी	[aresaka]	[a.re.sa.ka]
३२	जस्तै	[fiɔŋ:ŋa]	[fiɔŋ:ŋa]
३३	यसले	[aka]	[a.ka]
३४	उनीहरू	[memim]	[me.mim]
३५	तिमीहरू	[ganamim]	[ga.na.mim]
३६	त्यसले	[meka]	[me.ka]
३७	हामीहरू	[goka]	[go.ka]
३८	त्यसैको	[umaŋa]	[u.ma.ŋa]
३९	राम्रो	[dzjopa]	[dzjo.pa]
४०	मिठो	[brupa]	[bru.pa]
४१	छिटो	[dala]	[da.la]
४२	नराम्रो	[midzjopa]	[mi.dzjo.pa]
४३	नमिठो	[mibrupa]	[mi.bru.pa]
४४	अमिलो	[dzjudzjur]	[dzju.dzjur]
४५	गुलियो	[lempa]	[lem.pa]
४६	पिरो	[dukpa]	[ɖuk.pa]
४७	छिपेको	[tsʌkpa]	[tsʌk.pa]
४८	पाकेको	[tʰʌkpa]	[tʰʌk.pa]
४९	काँचो	[tsakli]	[tsak.li]
५०	बोक्नु	[kurmu]	[kur.mu]
५१	तल	[miju]	[mi.ju]
५२	माथि	[fiʌla]	[fi.ʌla]
५३	मन	[njom]	[njom]
५४	थोरै	[kitsjo]	[ki.tsjo]
५५	पोखाउनु	[fianmu]	[fian.mu]
५६	जानु	[lʌmu]	[lʌ.mu]
५७	बोल्नु	[dzemu]	[dze.mu]

५८	चाखु	[d̪jomu]	[d̪jo.mu]
५९	वर	[aṭʰjo]	[a.ṭʰjo]
६०	धेरै	[d̪uŋma]	[d̪uŋ.ma]
६१	सबै	[kʰole]	[kʰo.le]
६२	दिन	[nem]	[nem]
६३	रात	[sinṭʰa]	[sin.ṭʰa]
६४	दिउँसो	[nempʰu]	[nem.pʰu]
६५	बेलुका	[nemṭʰa]	[nem.ṭʰa]
६६	पर्सी	[nʌŋʌd:da]	[nʌ.ŋʌd:da]
६७	अब	[aṭʰa]	[a.ṭʰa]
६८	तब	[misi]	[mi.si]
६९	अघि	[basi]	[ba.si]
७०	भरै	[ṭʰama]	[ṭʰa.ma]
७१	अहिले	[aŋomlo]	[a.ŋom.lo]
७२	परार	[nʌna]	[nʌ.na]
७३	निकोर्सी	[sjuŋʌd:da]	[sju.ŋʌd:da]
७४	आघुङ्	[palika]	[pa.li.ka]
७५	पोर	[maṭʰʌm]	[ma.ṭʰʌm]
७६	ठूलो	[dʌkpu]	[dʌk.pu]
७७	सानो	[kitsjom]	[ki.tsjom]
७८	रूनु	[kʰram:mu]	[kʰram:mu]
७९	हाँस्नु	[gemu]	[ge.mu]
८०	हिजो	[baṣta]	[bas.ṭa]
८१	आज	[anep]	[a.nep]
८२	भोली	[d̪ika]	[d̪i.ka]
८३	सुत्तु	[ʌm:mu]	[ʌm:mu]
८४	उठ्नु	[bʌmu]	[bʌ.mu]
८५	हिड्नु	[lamḍimu]	[lam.ḍi.mu]
८६	बस्नु	[bam:mu]	[bam:mu]
८७	खानु	[pomu]	[po.mu]
८८	फ्याँक्नु	[fomu]	[fo.mu]

८९	यहाँ	[asinda]	[a.sin.da]
९०	त्यहाँ	[misinda]	[mi.sin.da]
९१	राँखु	[dzulmu]	[dzul.mu]
९२	वारी	[anafiombu]	[a.na.fiom.bu]
९३	पारी	[menafiombu]	[me.na.fiom.bu]
९४	अघाडि	[ɳad:do]	[ɳad:do]
९५	पछि	[d̪ip ^h u]	[d̪i.p ^h u]
९६	दुःख	[d̪juk ^h a]	[d̪ju.k ^h a]
९७	धनी	[fiʌp]	[fiʌp]
९८	मर्नु	[simu]	[si.mu]
९९	गरीब	[mibupa]	[mi.bu.pa]
१००	अस्ती	[nebo]	[ne.bo]
१०१	अस्ती नै	[nebo loŋa]	[ne.bo.lo.ŋa]
१०२	हुँदैन	[minju]	[mi.nju]
१०३	होइन	[mefie]	[me.fie]
१०४	छैन	[mibu]	[mi.bu]
१०५	सकिँदैन	[mitsapuwaŋa]	[mi.tsa.pu.wa.ŋa]
१०६	डल्लो	[pumde]	[pum.de]
१०७	सँधै	[saɖa]	[sa.ɖa]
१०८	डोरी	[riba]	[ri.ba]
१०९	जरा	[sʌkʌp ^h ar]	[sʌ.kʌ.p ^h ar]
११०	पस्नु	[wʌmu]	[wʌ.mu]
१११	अन्य	[wan]	[wan]
११२	लामो	[d̪ ^h jupa]	[d̪ ^h ju.pa]
११३	डढेको	[k ^h jakpa]	[k ^h jak.pa]
११४	केटा	[watsjʌ]	[wa.tsjʌ]
११५	केटी	[metsjʌm]	[me.tsjʌm]
११६	उता	[meno]	[me.no]
११७	देखि	[lam]	[lam]
११८	डराउनु	[ɳimu]	[ɳi.mu]
११९	डढाउनु	[tsamu]	[tsa.mu]

१२०	साथी	[ɲɔpsɔ]	[ɲɔp.so]
१२१	खोज्नु	[malmu]	[mal.mu]
१२२	पोल्नु	[tsasu]	[tsa.su]
१२३	नानी	[tsapa]	[tsa.pa]
१२४	छोरा/छोरी	[tsjo]	[tsjo]
१२५	त्यो	[me]	[me]
१२६	सक्दिन	[mitsapu]	[mi.tsa.pu]

२. प्राकृतिक तत्व

क्रम संख्या	नेपाली	थुलुड	अक्षर विभाजन
०१	आकाश	[d ^h amu]	[d ^h a.mu]
०२	धरती	[bʌjā]	bʌ.jā]
०३	हिमाल	[dzɛdzjulik ^h ereli]	[dɛ.dzju.li.k ^h e.re.li]
०४	डाँडा	[kaŋku]	[kaŋ.ku]
०५	समुन्द्र	[dʌkpukurku]	[dʌk.pu.kur.ku]
०६	बगैँचा	[buŋmabʌjā]	[buŋ.ma.bʌ.jā]
०७	पानी	[ku]	[ku]
०८	खोला	[kurku]	[kur.ku]
०९	हिँउ	[p ^h ʌmu]	[p ^h ʌ.mu]
१०	असिना	[losi]	[lo.si]
११	तुसारो	[p ^h urʌsju]	[p ^h u.rʌ.sju]
१२	पहिरो	[koforo]	[ko.fio.ro]
१३	जून	[k ^h lemu]	[k ^h le.mu]
१४	तारा	[sorluŋ]	[sor.luŋ]
१५	ढुँङ्गा	[luŋ]	[luŋ]
१६	माटो	[ka]	[ka]
१७	घाम	[nepsuŋ]	[nep.suŋ]
१८	बादल	[k ^h asjo]	[k ^h a.sjo]
१९	पात	[selam]	[se.lam]
२०	जङ्गल	[sɔkma]	[sɔk.ma]
२१	रूख	[daksa]	[dak.sa]

२२	हावा	[dzu]	[dzu]
२३	आगो	[mu]	[mu]
२४	फूल	[buŋma]	[buŋ.ma]
२५	पहाड	[bra]	[bra]
२६	मैदान	[d̪ebd̪e]	[d̪eb.d̪e]
२७	झर्ना	[sāba]	[sā.ba]
२८	ओडार	[burkuŋ]	[bur.kuŋ]
२९	चरा	[tsʌkpu]	[tsʌk.pu]
३०	मान्छे	[mitsju]	[mi.tsju]
३१	किरा	[putsjo]	[pu.tsjo]
३२	फटेङ्ग्रा	[burba]	[bur.ba]
३३	झार	[dzem]	[dzem]
३४	पसीना	[gal]	[gal]
३५	पृथ्वी	[subu]	[su.bu]
३६	नदी	[blɔku]	[blɔ.ku]

३. घरमा चलाइने सर-सामान

क्रम संख्या	नेपाली	थुलुङ	अक्षर विभाजन
०१	डोको	[kru]	[kru]
०२	थुम्से	[t̪op ^h rim]	[t̪o.p ^h rim]
०३	नाडलो	[sembok ^h o]	[sem.bo.k ^h o]
०४	डालो	[k ^h utsa]	[k ^h u.tsa]
०५	नाम्लो	[jeb]	[jeb]
०६	पिरा	[bʌraŋtsi]	[bʌ.raŋ.tsi]
०७	चोया	[sar]	[sar]
०८	ओखली	[sʌŋk ^h ram]	[sʌŋ.k ^h ram]
०९	मुस्ली	[t̪ ^h alim]	[t̪ ^h a.lim]
१०	डोरी	[riba]	[ri.ba]
११	ढुङ्ग्रो	[tokp ^h e]	[tok.p ^h e]
१२	फूरु	[sʌŋk ^h orba]	[sʌŋ.k ^h or.ba]
१३	धिरी	[baruwa]	[ba.ru.wa]

१४	डाडु	[kewa]	[ke.wa]
१५	चालनी	[rembu]	[rem.bu]
१६	लोभे	[bləkutsam]	[blə.ku.tsam]
१७	दाबिलो	[kortsjom]	[kor.tsjom]
१८	मानरो	[g ^h urma]	[g ^h ur.ma]
१९	अचानो	[satsek ^h o]	[sa.tse.k ^h o]
२०	गाग्री	[lib]	[lib]
२१	जाँतो	[k ^h urjup]	[k ^h u.rjup]
२२	घेम्पा	[sorim]	[so.rim]
२३	छपनी	[t ^h am]	[t ^h am]
२४	भाँडा	[kap]	[kap]
२५	फिपा	[bremsuŋ]	[brem.suŋ]
२६	गुन्द्री	[sjukul]	[sju.kul]
२७	घुम	[g ^h uŋ]	[g ^h uŋ]
२८	चिण्डो	[bom]	[bom]
२९	ढकनी	[k ^h rem]	[k ^h rem]
३०	काठको पिरा	[gaŋmasʌŋ]	[gaŋ.ma.sʌŋ]
३१	काठको बटुको	[k ^h orba]	[k ^h or.ba]
३२	माटोको बटुको	[kak ^h orba]	[ka.k ^h or.ba]
३३	माटोको भाँडा	[kakup]	[ka.kap]
३४	चुसल्हा-ढुङ्गा	[sjupʌtjulun]	[sju.pʌ.tju.lun]
३५	लिस्नु	[tsek ^h rem]	[tse.k ^h rem]
३६	खुकुरी	[be ^h o]	[be.t ^h o]
३७	हँसिया	[belwa]	[bel.wa]
३८	बच्चरो	[k ^h o]	[k ^h o]
३९	तरवार	[fiewa]	[fie.wa]
४०	चिम्टा	[pepertsɑ]	[pe.per.tsa]

४. पशु

क्रम संख्या	नेपाली	थुलुङ	अक्षर विभाजन
०१	गाई/गोरू	[benjo]	[be.njo]
०२	सुंगर	[ba]	[ba]
०३	बाखा	[ts ^h ara]	[ts ^h a.ra]
०४	भैंडा	[b ^h enda]	[b ^h en.ɖa]
०५	बिरालो	[birma]	[bir.ma]
०६	कुकुर	[k ^h leba]	[k ^h le.ba]
०७	थार	[tokel]	[to.kel]
०८	दुम्सी	[kudi]	[ku.di]
०९	भालु	[fumu]	[fu.mu]
१०	बनेल	[sokmaba]	[sok.ma.ba]
११	घोरल	[braksi]	[brak.si]
१२	जरायो	[so]	[so]
१३	वनभेडा	[gro]	[gro]
१४	वनबिरालो	[kʌrtɕju]	[kʌr.tɕju]
१५	बाँदर	[nʌksju]	[nʌk.sju]
१६	सियाल	[seroli]	[se.ro.li]
१७	लोथोर्के	[tsjusa]	[tsju.sa]
१८	चितुवा	[grupsi]	[grup.si]
१९	कस्तुरी	[ɖʌla]	[ɖʌ.la]
२०	भैंसी	[mesju]	[me.sju]
२१	राँगा	[bara]	[ba.ra]
२२	मृग	[ɖ ^h jor]	[ɖ ^h jor]
२३	सालक	[bosa]	[bo.sa]
२४	छुचुन्द्रा	[tsikto]	[tsik.tɔ]
२५	मुसा	[dzal]	[dzal]
२६	छेपारो	[dz ^h era]	[dz ^h e.ra]
२७	गङ्गटा	[grawa]	[gra.wa]
२८	भ्यागुता	[b ^h ɔro]	[b ^h ɔ.ro]
२९	माछा	[ɲɔ]	[ɲɔ]

५. रूख

क्रम संख्या	नेपाली	थुलुङ	अक्षर विभाजन
०१	केरा	[leŋaksi]	[le.ŋak.si]
०२	कटुस	[sʌksi]	[sʌk.si]
०३	फलाँट	[pesi]	[pe.si]
०४	बिलाउने	[podz ^h ari]	[po.dz ^h a.ri]
०५	भलायो	[kitsʌksi]	[ki.tsʌk.si]
०६	भालुकाठ	[fʱumusʌŋ]	[fʱu.mu.sʌŋ]
०७	काउलो	[brjʌmsi]	[brjʌm.si]
०८	सखुवा	[sʌlamsʌŋ]	[sʌ.lam.sʌŋ]
०९	कोइरालो	[dzisi]	[dzi.si]
१०	पैयुँ	[pʌisi]	[pʌi.si]
११	चाँप	[kubilsɪ]	[ku.bil.si]
१२	टुनी	[bʌmsi]	[bʌm.si]
१३	ओखर	[kosi]	[ko.si]
१४	चिलाउने	[sʌrsi]	[sʌr.si]
१५	गुयेंलो	[maresʌŋ]	[ma.re.sʌŋ]
१६	चिउरी	[wisi]	[wi.si]
१७	ओदल	[fʱipsi]	[fʱip.si]
१८	लामपाते	[fʱolosɪ]	[fʱo.lo.si]
१९	मौँवा	[bopɔ̄osi]	[bop.ɔ̄o.si]
२०	उत्तीस	[bursi]	[bur.si]
२१	भालुबाँस	[dor]	[dor]
२२	हर्री	[saksi]	[sak.si]
२३	सिमल	[d ^h ruksi]	[d ^h ruk.si]
२४	लप्सी	[pinɔ̄tsɪ]	[pin.ɔ̄o.si]
२५	नेभारा	[k ^h oksi]	[k ^h ok.si]
२६	गोगुन	[ɕerasi]	[ɕe.ra.si]
२७	फलेदो	[tsimsi]	[tsim.si]
२८	आरू	[k ^h amsi]	[k ^h am.si]

३९	पाधरी	[bʌjāsʌŋ]	[bʌ.jā.sʌŋ]
३०	दुधिलो	[wadisi]	[wa.di.si]
३१	भोकोटे	[mongolomsi]	[mon.go.lom.si]
३२	कपास	[k ^h āba]	[k ^h ā.ba]
३३	भकिम्लो	[dzjudzjursʌŋ]	[dzju.dzjur.sʌŋ]
३४	अंगेरी	[sjosi]	[sjo.si]
३५	सिउँडी	[t̪it̪isʌŋ]	[t̪i.t̪i.sʌŋ]
३६	घुडरिड	[fibunem]	[fi.bu.nem]
३७	अमला	[pimasi]	[pi.ma.si]
३८	आँप	[doksi]	[dok.si]
३९	गुराँस	[dʌksa]	[dʌk.sa]
४०	टाँकी	[baraŋ]	[ba.raŋ]
४१	कैँजल	[d̪amsi]	[d̪am.si]
४२	जमुना	[lasi]	[la.si]
४३	दार	[bosi]	[bo.si]
४४	अम्लिसो	[p ^h arpa]	[p ^h ar.pa]
४५	बाँस	[sar]	[sar]
४६	चोयाबाँस	[sobusar]	[so.bu.sar]
४७	मलीबाँस	[libusar]	[li.bu.sar]

६. खानेकुरा

क्रम संख्या	नेपाली	थुलुड	अक्षर विभाजन
०१	मकै	[ma]	[ma]
०२	धान	[resepma]	[re.sep.ma]
०३	कोदो	[liser]	[li.ser]
०४	जुनेलो	[bik ^h ubma]	[bi.k ^h ub.ma]
०५	कागुनी	[sʌr]	[sʌr]
०६	उवा	[jats ^h am]	[ja.ts ^h am]
०७	फापर	[bramu]	[bra.mu]
०८	सिलाम	[nemsju]	[nem.sju]
०९	भटमास	[keksi]	[kek.si]

१०	दाल	[masi]	[ma.si]
११	बोडा	[dzadzakom]	[dza.dza.kom]
१२	सिबी	[jetsike]	[je.tsi.ke]
१३	गहत	[plemtsi]	[plem.tsi]
१४	मसेम	[mΛrΛmasi]	[mΛ.rΛ.ma.si]
१५	चामल	[sor]	[sor]
१६	सकरखण्डा	[palkɔ̃ti]	[pal.kɔ̃.ti]
१७	घरतरूल	[pΛ]	[pΛ]
१८	गिद्धा	[k ^h ela]	[k ^h e.la]
१९	भेगुर	[siu]	[siu]
२०	पिडालु	[ɲɔsi]	[ɲɔ.si]
२१	वनतरूल	[sokmabΛlΛkpu]	[sok.ma.bΛ.lΛk.pu]
२२	आलु	[tsebabΛlΛkpu]	[tse.ba.bΛ.lΛk.pu]
२३	अदुवा	[p ^h jurjum]	[p ^h ju.rjum]
२४	खोर्सानी	[k ^h rɔsai]	[k ^h ɔr.sai]
२५	गोल्भेडा	[bembowa]	[bem.bo.wa]
२६	सिस्तु	[grenem]	[gre.nem]
२७	आरू	[k ^h amsi]	[k ^h am.si]
२८	ऐसैलु	[tsjusju]	[tsju.sju]
२९	काँक्रा	[fobomsi]	[fo.bom.si]
३०	भकिम्लो	[ritsi]	[ri.tsi]
३१	खनीउ	[kΛksi]	[kΛk.si]
३२	भार्ला	[maɖa]	[ma.ɖa]
३३	कठहर	[tuku]	[tu.ku]
३४	अमला	[pimasi]	[pi.ma.si]
३५	नेभारा	[bΛsasi]	[bΛ.sa.si]
३६	आँप	[doksi]	[dok.si]
३७	भात	[dzam]	[dzam]
३८	तिहुन	[ke]	[ke]
३९	अण्डा	[podi]	[po.di]
४०	जाँड	[dju]	[dju]

४१	रक्सी	[fienku]	[fien.ku]
४२	भुटेको मकै	[k ^h orma]	[k ^h or.ma]
४३	मासु	[sjo]	[sjo]
४४	नुन	[jo]	[jo]
४५	घिउ	[k ^h ilam]	[k ^h i.lam]
४६	दुध	[djuɖju]	[dju.dju]
४७	रोटी	[sʌbem]	[sʌ.bem]
४८	खोले	[nakɽju]	[nak.tju]
४९	चेउ	[sakɽerwa]	[sak.ɽer.wa]
५०	पिठो	[p ^h ul]	[p ^h ul]
५१	गहुँ	[dzepser]	[dzep.ser]
५२	तरूल	[bʌlʌkpu]	[bʌ.lʌk.pu]

७. चरा-चुरूङ्गी

क्रम संख्या	नेपाली	थुलुङ	अक्षर विभाजन
०१	कालिज	[grʌkpu]	[grʌk.pu]
०२	बेसारा	[kekuwa]	[ke.ku.wa]
०३	कल्चुडा	[tsetɽla]	[tsetɽ.la]
०४	हलेसो	[kuwi]	[ku.wi]
०५	कराङ्कुरुङ्	[ɲerpuwa]	[ɲer.pu.wa]
०६	काग	[gagakpu]	[ga.gak.pu]
०७	लुइँचे	[k ^h arpo]	[k ^h ar.po]
०८	लाटकोसेरो	[bobop]	[bo.bop]
०९	गौँथली	[tsirbu]	[tsir.bu]
१०	ढुकुर	[tʌkɽʌkur]	[tʌk.ɽʌ.kur]
११	जुरेली	[pipuri]	[pi.pu.ri]
१२	कामीचरो	[selk ^h ori]	[sel.k ^h o.ri]
१३	बल्से	[rʌsitsʌkpu]	[rʌ.si.tsʌk.pu]
१४	चमेरा	[pakɽi]	[pak.ɽi]
१५	हडरायो	[dzau]	[dzau]
१६	धनेस	[k ^h leu]	[k ^h leu]

१७	जलेवा	[kurkupo]	[kur.ku.po]
१८	मजूर	[dzΛūwa]	[dzΛū.wa]
१९	पिउरा	[botpu]	[bot.pu]
२०	कोकोले	[gegu]	[ge.gu]
२१	भ्यागुरा	[njonjopo]	[njo.njo.po]
२२	कुकुचरो	[kup:pi]	[kup:pi]
२३	फापरेचरो	[bramutsΛkpu]	[bra.mu.tsΛk.pu]
२४	डॉफे	[dΛkpu]	[dΛk.pu]
२५	सेतो जुरेली	[pipipuri]	[pi.pi.pu.ri]
२६	कालो जुरेली	[lipipuri]	[li.pi.pu.ri]
२७	कुतुर्का	[dolo]	[do.lo]
२८	कुखुरा	[po]	[po]

द. साइनो

क्रम संख्या	नेपाली	थुलुड	अक्षर विभाजन
०१	आमा	[mam]	[mam]
०२	बाबु	[pap]	[pap]
०३	बाजे	[beb]	[beb]
०४	बोजू	[mim]	[mim]
०५	बराजु	[munəŋbeb]	[mu.nəŋ.be]
०६	बराजुनी	[munəŋmim]	[mu.nəŋ.mi]
०७	च्याप्जु	[kurtsəŋbeb]	[kur.tsəŋ.be]
०८	च्याप्जुनी	[kurtsəŋmim]	[kur.tsəŋ.mi]
०९	बडा	[dɛp]	[dɛp]
१०	बडी	[dɛm]	[dɛm]
११	काका	[tsis]	[tsis]
१२	काकी	[tsem]	[tsem]
१३	फुपू	[nin]	[nin]
१४	फूपाजु	[pus̃li]	[pu.s̃li]
१५	मामा	[kuku]	[ku.ku]
१६	माइजु	[nin]	[nin]

१७	दिदी/दाजु	[wa]	[wa]
१८	भाई/बहिनी	[lak]	[lak]
१९	भानिस	[ritsu]	[ri.tsu]
२०	भाञ्जी	[ritsi]	[ri.tsi]
२१	ज्वाँई	[dɛltsi]	[dɛl.tsi]
२२	भतिजो/भतिजेनी	[jaŋtsjo]	[jaŋ.tsjo]
२३	नाती/नातिना	[tsisi]	[tsi.si]
२४	पलाँती	[jojo]	[jo.jo]
२५	खलाँती	[pepe]	[pe.pe]
२६	सम्धी	[ɦɪɪlbɔ]	[ɦɪɪ.l.bɔ]
२७	सम्धिनी	[ɦɪɪlmɔ]	[ɦɪɪ.l.mɔ]
२८	जेठु/जेठानी	[wa]	[wa]
२९	सालो/साली	[lak]	[lak]
३०	भेना	[wɔdɛltsju]	[wa.dɛl.tsju]
३१	बुवारी	[dɛlme]	[dɛl.me]
३२	सोलटी	[wantsjo]	[wan.tsjo]
३३	सोलिटनी	[rime]	[ri.me]
३४	देवर	[riu]	[riu]
३५	भाउजु	[wɔdɛlme]	[wa.dɛl.me]
३६	भदै	[jaŋtsjo]	[jaŋ.tsjo]
३७	देवरानी	[lak]	[lak]
३८	कान्छी	[jumpi]	[jum.pi]
३९	मीत	[ŋɔpsɔ]	[ŋɔp.so]
४०	मितिनी	[ŋɔpsɔme]	[ŋɔp.so.me]
४१	लोगने	[wɪtsjo]	[wɪ.tsjo]
४२	स्वास्नी	[mɪtsjo]	[mɪ.tsjo]
४३	जेठा	[tʰaku]	[tʰa.ku]
४४	जेठी	[tɔŋma]	[tɔŋ.ma]
४५	माईला	[limdibup]	[lim.ɖi.bup]
४६	माईली	[limɖi]	[lim.ɖi]
४७	कान्छा	[jumpe]	[jum.pe]

९. शरीरको अङ्गको नाम

क्रम संख्या	नेपाली	थुलुङ	अक्षर विभाजन
०१	टाउको	[bui]	[bui]
०२	केस	[buisem]	[bui.sem]
०३	अनुहार	[ŋali]	[ŋa.li]
०४	निधार	[kupi]	[ku.pi]
०५	आँखा	[miksi]	[mik.si]
०६	परेला	[miksise]	[mik.si.se]
०७	आँखाको दाना	[miksisisi]	[mik.si.si.si]
०८	कान	[nʌklu]	[nʌk.lu]
०९	कानको दुलो	[nʌklufusiwa]	[nʌk.lu.fu.si.wa]
१०	नाक	[no]	[no]
११	नाकको दुलो	[nofusiwa]	[no.fu.si.wa]
१२	नाकको डाँडी	[nosor]	[no.sor]
१३	नाकको टुप्प	[nots ^h o]	[no.ts ^h o]
१४	छाला	[kokte]	[kok.te]
१५	दाँत	[li]	[li]
१६	मुख	[siʈ]	[siʈ]
१७	ओठ	[siʈ ^h el]	[siʈ. ^h el]
१८	जिब्रो	[lem]	[lem]
१९	जिब्रोको टुप्प	[lemts ^h o]	[lem.ts ^h o]
२०	च्याफू	[ɖauli]	[ɖau.li]
२१	गाला	[p ^h ʌusi]	[p ^h ʌu.si]
२२	घिच्च्रो	[luktsa]	[luk.tsa]
२३	घुचुक	[tsʌrsoŋ]	[tsʌr.soŋ]
२४	छात्ती	[ɖʌktsi]	[ɖʌk.tsi]
२५	डराल्नो	[tsʌŋno]	[tsʌŋ.no]
२६	भुँडी	[k ^h amtsjʌ]	[k ^h am.tsjʌ]
२७	नाइटो	[birim]	[bi.rim]
२८	घोक्रो	[tsanari]	[tsa.na.ri]
२९	कुइना	[k ^h atsjʌ]	[k ^h a.tsjʌ]

३०	हत्केला	[praptsjo]	[prap.tsjo]
३१	हात	[la]	[la]
३२	हातको औँलो	[latso]	[la.tso]
३३	हातको नङ्ग	[lasen]	[la.sen]
३४	देब्रे हात	[belela]	[be.le.la]
३५	दाहिने हात	[tsukula]	[tsu.ku.la]
३६	कम्मर	[ts ^h imri]	[ts ^h im.ri]
३७	खुट्टा	[k ^h el]	[k ^h el]
३८	खुट्टाको फिला	[p ^h el]	[p ^h el]
३९	खुट्टाको औँलो	[k ^h eltso]	[k ^h el.tso]
४०	खुट्टाको नङ्ग	[k ^h elsen]	[k ^h el.sen]
४१	कुर्कुचा	[d̪ind̪iri]	[d̪in.d̪i.ri]
४२	पैताला	[lop ^h e]	[lo.p ^h e]
४३	टुपी	[mulum]	[mu.lum]
४४	घुँडा	[t̪umts ^h i]	[t̪um.ts ^h i]
४५	आन्द्रा	[tsikli]	[tsik.li]
४६	गिदी	[t̪akts ^h i]	[t̪ak.ts ^h i]
४७	करङ्ग	[ts ^h em]	[ts ^h em]
४८	छेपारी	[kai]	[kai]
४९	श्वास दोरी	[samriba]	[sam.riba]
५०	खुनको नसा	[sAuri]	[sAu.ri]
५१	रगत	[sisi]	[si.si]
५२	मासु	[sjo]	[sjo]

१०. थुलुड भाषामा संख्या

क्रम संख्या	नेपाली	थुलुड	अक्षर विभाजन
०१	शुन्य	[d̪ ^h jum]	[d̪ ^h jum]
०२	एक	[ko]	[ko]
०३	दुई	[nʌ]	[nʌ]
०४	तीन	[sjum]	[sjum]
०५	चार	[blə]	[blə]

०६	पाँच	[ɲo]	[ɲo]
०७	छ	[ru]	[ru]
०८	सात	[jet̪]	[jet̪]
०९	आठ	[let̪]	[let̪]
१०	नौ	[gu]	[gu]
११	दस	[kod̪ ^h jum]	[ko.ɖ ^h jum]
१२	एघाह	[kokoŋ]	[ko.koŋ]
१३	बाह	[konʌ]	[ko.nʌ]
१४	तेह	[kosjum]	[ko.sjum]
१५	चौध	[koblə]	[ko.blə]
१६	पन्द्र	[koŋo]	[ko.ŋo]
१७	सोह	[koru]	[ko.ru]
१८	सत्र	[kojet̪]	[ko.jet̪]
१९	अठाह	[kolet̪]	[ko.let̪]
२०	उन्नाईस	[kogu]	[ko.gu]
२१	बीस	[nʌɖ ^h jum]	[nʌ.ɖ ^h jum]
२२	तीस	[sjuɖ ^h jum]	[sju.ɖ ^h jum]
२३	चालीस	[bləɖ ^h jum]	[blə.ɖ ^h jum]
२४	पचास	[ɲoɖ ^h jum]	[ɲo.ɖ ^h jum]
२५	साठी	[ruɖ ^h jum]	[ru.ɖ ^h jum]
२६	सत्तरी	[jet̪ɖ ^h jum]	[jet̪.ɖ ^h jum]
२७	अस्सी	[let̪ɖ ^h jum]	[let̪.ɖ ^h jum]
२८	नब्बे	[guɖ ^h jum]	[gu.ɖ ^h jum]
२९	एक सय	[konʌɖ ^h jum]	[ko.nʌ.ɖ ^h jum]
३०	एक हजार	[kosjuɖ ^h jum]	[ko.sju.ɖ ^h jum]
३१	दस हजार	[kobləɖ ^h jum]	[ko.blə.ɖ ^h jum]
३२	एक लाख	[koŋoɖ ^h jum]	[ko.ŋo.ɖ ^h jum]
३३	दस लाख	[koruɖ ^h jum]	[ko.ru.ɖ ^h jum]
३४	एक करोड	[kojet̪ɖ ^h jum]	[ko.jet̪.ɖ ^h jum]
३५	दस करोड	[kolet̪ɖ ^h jum]	[ko.let̪.ɖ ^h jum]

परिशिष्ट ४

वोक-ओम्चु अनि सङ्गनाथ क्षेत्रका थुलुङ वक्ताहरूबाट स्वराङ्कन तथा तथ्याङ्क लिइँदै गरेको चित्र।

परिशिष्ट ५

वोक-ओम्चु अनि सङ्गनाथ क्षेत्र, दक्षिण सिक्किम (सिक्किमको मानचित्र)।

सङ्गनाथ तथा वोक-ओम्चु क्षेत्र